

BACHELOREINDWERKSTUK

Marokkaanse moskeeën in Utrecht

Over het proces van samenwerking en de
consequenties voor het integratieproces

Werkstuk aangeboden aan:
Dr. Welmoet Boender
Departement Religiewetenschappen en Theologie
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht

Als onderdeel van de cursus
Bacheloreindwerkstuk Religiewetenschappen & Theologie
(GG-VBT100)

Inge ten Voorde
3476286
06 - 07 – 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	1
1. Moskeevestiging in Utrecht: een korte geschiedenis	5
1.1 Moskeevestiging tijdens de jaren 1960 en 1970: van huiskamer naar moskee	6
1.1.1 <i>Bestuurlijke vormgeving van moskeeën in Nederland</i>	6
1.1.2 <i>Koepelorganisatie UMMON</i>	7
1.2 Moskeevestiging vanaf de jaren 1980: breuken en nieuwe initiatieven	9
1.3 Het huidige netwerk van Marokkaanse moskeeën in de stad Utrecht	10
2. Samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht	11
2.1 Een werkdefinitie van samenwerking	11
2.2 Samenwerking in Utrecht	13
2.2.1 <i>Samenwerking door het op elkaar afstemmen van activiteiten</i>	13
2.2.2 <i>Samenwerking door het delen van elkaars bestuurlijke expertise</i>	14
2.2.3 <i>Samenwerking door financiële afhankelijkheid</i>	15
2.3 Factoren voor de samenwerking	15
2.3.1 <i>Factoren voor de samenwerking door het op elkaar afstemmen van activiteiten</i>	15
2.3.2 <i>Factoren voor de samenwerking door het delen van elkaars bestuurlijke expertise</i>	16
2.3.3 <i>Factoren voor de samenwerking door financiële afhankelijkheid</i>	17
2.4 Een conclusie: samenwerking in het proces van samenwerking	17
3. Fragmentatie onder de Marokkaanse moskeeën in Utrecht	19
3.1 Een werkdefinitie van fragmentatie	19
3.2 Fragmentatie in Utrecht	20
3.2.1 <i>Fragmentatie door het uiteenvallen van de Marokkaans islamitische gemeenschap in verschillende autonome moskeeën</i>	20
3.2.2 <i>Fragmentatie doordat de moskeeën niet met elkaar verbonden zijn</i>	21

3.2.3 <i>Fragmentatie doordat de moskeeën niet in staat zijn om een eenheid te vormen</i>	22
3.3 Factoren voor de fragmentatie	25
3.3.1 <i>Factoren voor de fragmentatie door het uiteenvallen van de Marokkaans islamitische gemeenschap in verschillende autonome moskeeën</i>	25
3.3.2 <i>Factoren voor de fragmentatie doordat de moskeeën niet met elkaar verbonden zijn</i>	27
3.3.3 <i>Factoren voor de fragmentatie doordat de moskeeën niet in staat zijn om een eenheid te vormen</i>	30
3.4 Een conclusie: fragmentatie in het proces van samenwerking	31
4. De balans: groeiende samenwerking of fragmentatie?	33
4.1 Slotsom over de samenwerking	33
4.2 Slotsom over de fragmentatie	34
4.3 Slotsom over het proces van samenwerking	34
5. Het proces van samenwerking en integratie	35
5.1 Wat is integratie?	36
5.1.1 <i>Jaren1970: Integratie met behoud van eigen cultuur</i>	36
5.1.2 <i>Jaren1980: Integratie vanuit de eigen culturele wortels</i>	38
5.1.3 <i>Jaren1990: Integratie als individuele participatie en burgerschap</i>	39
5.1.4 <i>Jaren2000: Integratie als naturalisatie</i>	40
5.2 De moskee en het integratieproces: moskee in de functie van het Nederlandse en Utrechtse integratiebeleid?	41
5.2.1 <i>De moskee in het integratiebeleid tijdens de jaren 1980</i>	41
5.2.2 <i>De moskee in het integratiebeleid tijdens de jaren 1990</i>	42
5.2.3 <i>De moskee in het integratiebeleid tijdens de jaren 2000</i>	43
5.2.4 <i>Een conclusie: de moskee in functie van het Nederlandse en Utrechtse integratiebeleid?</i>	44

5.3 Het proces van samenwerking en de bijdrage van de moskeeën	
aan het proces van integratie	45
5.3.1 <i>De huidige visie op de rol van de moskee in het integratieproces</i>	45
5.3.2 <i>De verhouding tussen de verwachting van de moskee in het</i> <i>Integratieproces en het huidige proces van samenwerking</i>	45
5.3.3 <i>De consequentie van het huidige samenwerkingsproces op het</i> <i>integratieproces</i>	46
5.4 Conclusie: het proces van samenwerking en het integratieproces	47
Conclusie	49
Bibliografie	51

Inleiding

In de jaren 1960 en 1970 van de vorige eeuw kwamen honderden moslims naar Nederland om hier als 'gastarbeider' te werken en te wonen. Deze groep bestond voor een groot deel uit Turken en Marokkanen. Nu, zo'n 40 jaar later, is Nederland voor deze Turkse en Marokkaanse moslims een thuisland geworden. Met de komst van deze zogenoemde gastarbeiders werd ook de islam een steeds bekender fenomeen in Nederland en ontwikkelde de islam zich tot de op één na grootste religie van Nederland. Ook de uiterlijke manifestatie van de islam, zoals de moskee, is niet meer weg te denken uit het hedendaagse Nederlandse landschap. Nederland telde in 2007 dan ook zo'n 475 moskeeën.¹ Dit aantal wordt gekenmerkt door een grote variëteit in etniciteit, waaronder dus Turks en Marokkaans, maar ook in verschillende stromingen en koepelorganisaties.

In dit onderzoek zullen we ons gaan richten op die Marokkaanse moskeeën die zich hebben gevestigd in de stad Utrecht. Dit netwerk,² dat uit zes moskeeën en één landelijke koepelorganisatie bestaat, heeft zich vanaf de jaren 1970 over de hele stad verspreid. Door de jaren heen zijn er nieuwe initiatieven ontstaan voor het vestigen van moskeeën. Deze initiatieven hadden verschillende drijfveren, zoals afsplitsingen van reeds bestaande moskeeën en de behoefte aan een moskee in de eigen wijk. De structuur van dit netwerk kenmerkt zich door onafhankelijk van elkaar functionerende moskeeën. Elke moskee heeft zijn eigen achterban, eigen locatie en een eigen bron van inkomsten. Dit betekent dat er in het dagelijks functioneren van deze moskeeën weinig contact is met de andere Marokkaanse moskeeën in het Utrechtse netwerk. Tevens zijn deze moskeeën ook niet allemaal verbonden aan de (enige) koepelorganisatie UMMON. Al met al is er sprake van een gevarieerd netwerk aan Marokkaanse moskeeën in de stad Utrecht, waarvan de moskeeën ten opzichte van elkaar zich vrij autonoom lijken te bewegen.

In een eerder onderzoek over de geschiedenis van de Turkse en Marokkaanse moskeeën in Utrecht kwam ik tot de ontdekking dat de hierboven geschetste structuur van het netwerk van Marokkaanse moskeeën in sterk contrast staat met het Turkse netwerk van moskeeën in Utrecht. Dit Turkse netwerk wordt gekenmerkt door een veelzijdig aanbod aan koepelorganisaties waar veel moskeeën aan verbonden zijn. De Marokkaans islamitische gemeenschap kent echter maar één koepelorganisatie waar overigens ook niet elke moskee aan verbonden is. Naast dit structuurverschil tussen het Turkse netwerk en het Marokkaanse netwerk van moskeeën is er ook een verschil in het dagelijks functioneren van de moskeeorganisaties. De Marokkaanse moskeeën hebben, in

¹ *De positie van moslims in Nederland. Feiten en cijfers.* FORUM (Utrecht 2010) 35.

² *Netwerk:* het geheel van alle Marokkaanse moskee- en koepelorganisaties bij elkaar in de stad Utrecht.

vergelijking met de Turkse moskeeën, over het algemeen een onduidelijke organisatiestructuur waarbij de hiërarchie en de onderlinge taakverdeling binnen het bestuur onduidelijk zijn.³

Het eigenaardige karakter van het Marokkaanse netwerk van moskeeën in Utrecht dat naar voren kwam tijdens mijn onderzoek brengt ons in dit werkstuk dan ook op de probleemstelling. Want hoe komt het dat de Marokkaanse moskeeën zich anders tot elkaar verhouden dan de Turkse moskeeën? Welke oorzaak heeft het ontbreken van een duidelijk interne organisatiestructuur bij de Marokkaanse moskeeën? En wat zijn de consequenties van de manier waarop het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht functioneert binnen de dagelijkse context van de Nederlandse samenleving?

Op basis van het globale overzicht van het functioneren van het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht veronderstel ik dat er sprake is van fragmentatie en een geringe samenwerking onder de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Tevens veronderstel ik dat dit een negatief effect heeft op de bijdrage van de Marokkaanse moskeeën aan de integratie. Onder samenwerking versta ik het contact tussen moskeeën op dusdanig niveau dat er overleg plaats vindt over het afstemmen van activiteiten of over het delen van bestuurlijke expertise. Fragmentatie is daarmee het ontbreken van deze contacten. Maar onder fragmentatie versta ik tevens het ontbreken van samenbindende factoren en het feit dat de moskeeën niet in staat zijn om zich met elkaar te verbinden. Wanneer we spreken over integratie gaat het om de integratie van de bezoekers van de Marokkaanse moskeeën in het Utrechtse netwerk, volgens de geldende normen van het Nederlandse integratiebeleid.

Om de hypothese te kunnen toetsen hanteer ik de volgende onderzoeksvraag: **Op welke manier verloopt het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën en moskee- en koepelorganisaties in de stad Utrecht, en welke invloed heeft dat op integratie?**

Om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden moeten we ons in de eerste plaats afvragen in hoeverre er sprake is van samenwerking. En hoe kunnen we die mate van samenwerking duiden? Welke factoren zijn er van invloed op deze samenwerking? Ten tweede kunnen we ons op dezelfde wijze afvragen in hoeverre er sprake is van fragmentatie binnen het netwerk van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Ook hier geldt dat we na moeten gaan welke factoren er ten grondslag liggen aan de mate van fragmentatie en welke beweging we hieruit af kunnen leiden.

Na deze twee bewegingen te hebben geanalyseerd zouden we het eerste deel van de onderzoeksvraag al kunnen beantwoorden door na te gaan of er sprake is van groeiende samenwerking of van groeiende fragmentatie. Dus hoe kunnen we het proces van samenwerking

³ I.E. ten Voorde, Turkse en Marokkaanse moskeeën in Utrecht (Onderzoek Bachelorstage Taal- en Cultuurstudies, Utrecht 2011).

uiteindelijk beoordelen wanneer we de mate van samenwerking naast de mate van fragmentatie leggen?

Echter, hiermee kunnen we nog steeds geen antwoord geven op de vraag welke consequenties dit proces van samenwerking heeft met betrekking tot integratie. Het antwoord op deze vraag ligt complexer omdat er hierbij een koppeling tussen integratie, zoals deze in het Nederlandse beleid gedefinieerd wordt, en het proces van samenwerking gemaakt moet worden. Naast de institutionele context van het Nederlandse beleid is ook het culturele debat van belang wanneer we ons afvragen wat we verstaan onder integratie en welke rol moskeeën hierbij spelen. De manier waarop we het proces van samenwerking koppelen aan integratie behelst dus niet alleen een toetsing aan de hand van het Nederlandse integratiebeleid, maar vraagt ook om een metaperspectief tegenover onze perceptie van wat integratie is.

De onderzoeksthema's samenwerking, fragmentatie en integratie staan uiteindelijk allemaal in dienst van de onderzoeksvraag die betrekking heeft op de Marokkaanse moskeeën in de stad Utrecht. De vraag zal daarom mede beantwoord worden door de nota's, folders, interviews etc., die ik in mijn onderzoek naar de geschiedenis van de Turkse en Marokkaanse moskeeën in Utrecht al analyseerde en die iets zeggen over het proces van samenwerking in het verleden en heden van de moskeeën. Doordat ik er overtuigd van ben dat één enkel onderzoek niet de gewenste wetenschappelijke objectiviteit omvat heb ik ervoor gekozen om twee elementen van onderzoek toe te voegen. In de eerste plaats zullen andere studies die iets zeggen over de moskeeën in Utrecht worden gebruikt om mijn onderzoek te versterken. Deze studies kunnen de observaties op bepaalde punten zowel verifiëren als falsifiëren, maar zullen uiteindelijk altijd zorgen voor meer inzichten. Ten tweede zullen studies over de organisatie en samenwerking van Marokkaanse moskeeën in het algemeen worden gebruikt om handvaten te bieden voor de analyse van de specifieke observaties. Hierbij gaat het om netwerkanalyses en algemene studies over de islam in Nederland, maar ook om studies die betrekking hebben op integratie.

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden wordt er in elk hoofdstuk een deelvraag gesteld die de leidraad is voor het betoog in het desbetreffende hoofdstuk. Aan het einde van elk hoofdstuk wordt dan ook getracht om een antwoord te geven op de deelvraag. Om verder tot een verantwoorde analyse te kunnen komen is er telkens gebruik gemaakt van een systematische uiteenzettingen van het betoog aan de hand van bijvoorbeeld een tijdspad of aan de hand van een definitie van begrippen als fragmentatie, samenwerking of integratie. Het gebruik van deelvragen en de systematische uiteenzettingen van de hoofdstukken hebben er, naast de te behandelen literatuur, voor gezorgd dat alle facetten die binnen dit onderzoek vielen zijn onderzocht. Tevens staan de hoofdstukken die vergelijken dienen te worden hierdoor op gelijke voet.

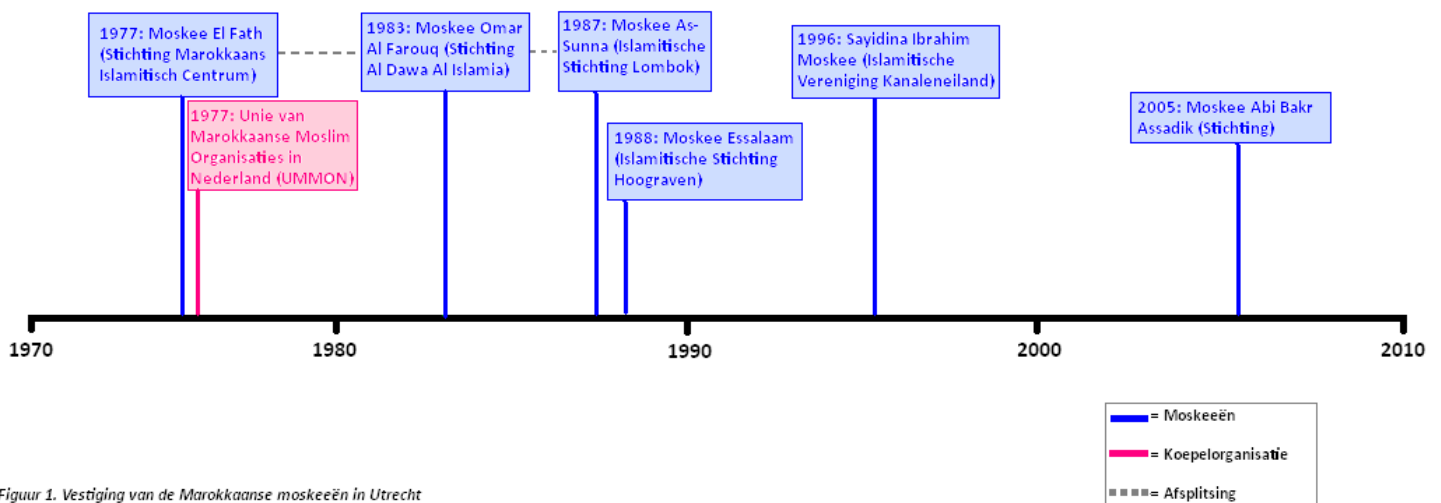
Na deze inleiding volgt er een beknopte geschiedenis van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Daarin zal ook een overzicht worden gegeven van het huidige netwerk van moskeeën en moskee- en koepelorganisaties. In het tweede hoofdstuk zal de mate van samenwerking worden onderzocht waarna in het derde hoofdstuk ook de mate van fragmentatie uiteen wordt gezet. In het vierde hoofdstuk maken we de balans op en zullen we zien of er sprake is van groeiende samenwerking of van groeiende fragmentatie onder de Marokkaanse moskeeën. Het vijfde hoofdstuk wordt geheel gewijd aan integratie in relatie tot het proces van samenwerking. Ten slotte zal er in de conclusie een samenvatting volgen waarna we ook een antwoord kunnen geven op de onderzoeksvraag op welke manier het proces van samenwerking verloopt tussen de Marokkaanse moskeeën en moskee- en koepelorganisaties in de stad Utrecht en welke invloed dat heeft op integratie.

1. Moskeevestiging in Utrecht: een korte geschiedenis

Alvorens we ons richten op de samenwerking tussen de moskeeën is het relevant om na te gaan welke partijen zich in het netwerk van moskeeën en koepelorganisaties bevinden, hoe deze partijen zich tot elkaar verhouden en welke factoren hierbij een rol spelen. De partijen zijn hoofdzakelijk de Utrechtse Marokkaanse moskeeën zelf en de landelijke koepelorganisatie UMMON die aan het Utrechtse netwerk verbonden is. De huidige verhoudingen van de moskeeën tot elkaar hebben zich door de jaren heen ontwikkeld en worden beïnvloed door verschillende factoren zoals conflicten en andere samenwerkingsverbanden.

Door deze inventarisatie wordt het hedendaagse netwerk begrijpelijk gemaakt met behulp van de ontstaansgeschiedenis. Op deze manier kunnen we nagaan in welke context de moskeeën zijn ontstaan. Zien we bijvoorbeeld op zichzelf staande initiatieven of spreken we van afsplitsingen? En waar kreeg de religieuze gemeenschap mee te maken wanneer men een moskee wilde vestigen? Daarnaast kunnen we nagaan hoe de landelijke koepelorganisatie UMMON zich door de tijd heen heeft gevestigd en ontwikkeld. Overigens wordt de geschiedenis van de vestiging van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht en de koepelorganisatie in het overzicht van figuur 1 getoond.

Om van deze inventarisatie een fundament te kunnen vormen voor latere vergelijkingen en analyses zullen we in dit hoofdstuk antwoord geven op de vraag: *Op welke manier heeft het netwerk van Marokkaanse moskeeën in de stad Utrecht zich door de jaren heen gevestigd en welke partijen en factoren spelen hierbij een rol?*

Figuur 1. Vestiging van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht

1.1 Moskeevestiging tijdens de jaren 1960 en 1970: van huiskamer naar moskee

Voor de Marokkaanse moslingemeenschap in Utrecht begon het religieuze leven in Nederland omstreeks 1966. Dit betekent dat moslims zich al kort na hun aankomst in Nederland bezig hielden met religieuze activiteiten. Voor Utrecht wordt hier specifiek het jaar 1966 aan verbonden doordat moslims zich toen in groepsverband bezig gingen houden met religieuze activiteiten zoals gebed, Koranlezing en het organiseren van religieuze feesten. De bijeenkomsten vonden plaats in huiskamers van pensions en bij speciale gelegenheden huurde men een zaaltje af.⁴

In deze beginperiode van religieuze gemeenschapsvorming spreken we van één groep Marokkaanse moslims. Naarmate de tijd verstreek sloten steeds meer gelovigen zich bij de groep aan en werden de huiskamers te klein om in samen te komen. In 1973 betrok men daarom een leegstaand schoolgebouw, met toestemming van de gemeente. Na een aantal jaar werd dit gebouw echter afgebroken en moest de groep zich elders gaan vestigen. De groeiende behoefte aan een 'echte' moskee en het feit dat de groep zich tot een vast geheel had ontwikkeld maakte de stap richting een serieuze organisatie vrij reëel. In 1977 werd dan ook de eerste Marokkaanse moskee in Utrecht gesticht met de aankoop van haar eigen pand in de binnenstad.⁵ Bij de stap naar een 'echte' moskee kwamen ook andere serieuze zaken om de hoek kijken zoals de vraag welk juridisch kader van toepassing was op het organiseren van een moskee. Er waren namelijk geen specifieke regels voor het oprichten van een moskee in Nederland.

1.1.1 Bestuurlijke vormgeving van moskeeën in Nederland

Het oprichten van een moskee in Nederland vindt op een geheel andere wijze plaats dan in het land van herkomst, te weten Marokko. In Marokko vormt de islam namelijk de staatsgodsdienst waarbij de koning een grote religieuze macht wordt toegedicht. De Marokkaanse overheid oefent daarbij controle uit op het religieuze leven door het Ministerie van Vrome Stichtingen en Islamitische Zaken. Op het gebied van moskeevorming betekent dit dat de bouw van moskeeën wordt gefinancierd en dat de religieuze activiteiten gecontroleerd worden door de overheid. In Marokko heerst er dus een sterke verwevenheid tussen religie en de overheid.⁶

In Nederland is er daarentegen sprake van een zogenoemde scheiding van kerk en staat. Dit betekent dat de staat een neutrale positie inneemt tegenover religie waarbij men dus niet kiest voor één bepaalde godsdienst, maar ook geen godsdiensten bestrijdt. In de praktijk betekent dit dat de

⁴ A. Cottaar en Nadia Bouras, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009) 191-197.

⁵ Interview met Driss El Boujoufi, voorzitter van de El Fath moskee & bestuurslid van de UMMON (15 november 2011; Tentoonstelling Gastarbeiders Utrecht, 'Haj Mohamed Aroug', <http://www.50jaargastarbeidersutrecht.nl/Portals/0/content/cultuur-en-religie/moskeeen/Haj-Mohamed-Aroug.pdf> (4 mei 2012); Voorde, Turkse en Marokkaanse moskeeën in Utrecht, 10 – 11.

⁶ N. Landman, *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992) 149 - 152.

staat zich niet bemoeit met religieuze aangelegenheden zolang deze niet in strijd zijn met de Nederlandse wetgeving. Deze bewegingsvrijheid brengt overigens wel met zich mee dat de overheid geen kerken, moskeeën en synagogen betaalt, maar wel de mogelijkheid biedt om overheidssubsidies aan de vragen voor sociaal-culturele activiteiten die een publiek doel dienen en bijdragen aan de integratie van haar bezoekers.⁷

Voor het stichten van een moskee in Nederland kon de Marokkaanse gemeenschap dus niet terugvallen op de organisatiemogelijkheden die men in Marokko bood, maar moest men zich inpassen binnen de regels van het Nederlandse beleid. De meest voor de hand liggende mogelijkheid was het oprichten van een vereniging of stichting. Kenmerkend voor een vereniging is dat zij leden heeft die allemaal evenveel inspraak hebben door middel van een Algemene Ledenvergadering. Dit betekent dat de leden het bestuur benoemen en ontslaan en het bestuur kunnen dwingen bepaalde besluiten uit te voeren. Een stichting heeft daarentegen geen leden, maar een door statuten benoemd bestuur. De wijze van benoeming van het bestuur is niet vastgelegd in de wet. De invulling van statuten kunnen hierdoor per stichting sterk verschillen.⁸ In het geval van de Marokkaanse moskee in Utrecht werd er gekozen voor de vorm van een stichting: De Marokkaanse Islamitische Gemeenschap. De moskee kreeg de naam El Fath.

Terwijl de Marokkaanse gemeenschap zich de Nederlandse manier van organiseren eigen maakte werden er ook pogingen ondernomen om de krachten te bundelen op landelijk niveau.⁹ Islamoloog Nico Landman laat in zijn onderzoek uit 1992 zien dat een oproep tot eenheid leidde tot de oprichting van een koepelorganisatie: *De Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties in Nederland* (UMMON) in 1977.¹⁰

1.1.2 Koepelorganisatie UMMON

Er kan gesteld worden dat de UMMON 'de' koepelorganisatie is voor Marokkaanse moskeeën in Nederland, omdat zij landelijk gezien de enige is. Als organisatie streeft ze ernaar om de samenwerking en coördinatie van Marokkaanse moskeeorganisaties te bevorderen en hen te begeleiden in het contact met de Nederlandse overheid. Deze functies vervult zij echter alleen voor de Marokkaanse moskeeën die aangesloten zijn en die haar doelen ter harte nemen. De UMMON

⁷ Paul Cliteur, 'De integratie van religieuze minderheden in de democratische rechtsstaat', in: Sipco Vellenga (red.) e.a., *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (Amsterdam 2009) 126 – 127; *Tussen principes en pragmatisme. Een onderzoek onder Nederlandse gemeenten naar de subsidiëring van levensbeschouwelijke organisaties*. FORUM (Utrecht 2010) 18 – 21, 30.

⁸ Landman, *Van mat tot minaret*, 66 – 67.

⁹ *Ibidem*, 160.

¹⁰ *Ibidem*, 163.

vervult alleen een adviserende rol. Dit betekent dat de aangesloten moskeeën vrij zijn om de adviezen van de UMMON op te volgen, maar altijd hun onafhankelijke positie behouden.¹¹

De louter adviserende rol die de UMMON inneemt geeft overigens weinig duidelijkheid over haar positie binnen het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Landman stelt dat ' [de] hiërarchische structuren waarin een landelijk orgaan bevoegdheden heeft in het beheer van moskeeën of de samenstelling van plaatselijke besturen [bij de UMMON] afwezig [zijn].'¹² De UMMON staat dus niet boven de aangesloten moskeeën als gezaghebbende organisatie en heeft daardoor moeite om erkenning te krijgen bij de Marokkaanse moskeeën in Nederland en ook bij de Nederlandse overheid.¹³ Het is niet bekend voor welk aantal Marokkaanse moskeeën de koepelorganisatie haar advies uitbrengt. Zelf oppert zij negentig (van de in totaal 130 Marokkaanse moskeeën) als aangesloten organisaties te hebben, maar volgens Landman ligt het aantal actief bij de UMMON betrokken moskeeën vermoedelijk lager.¹⁴

In de literatuur is er geen overeenstemming over de positie die de UMMON inneemt in het Utrechtse en Nederlandse netwerk van Marokkaanse moskeeën. Aan de ene kant stelde Landman in 1992 dat de UMMON moskeeorganisaties vertegenwoordigt die de officiële islam van Marokko als gezaghebbend erkennen.¹⁵ Aan de andere kant stelde oud-politicus Mohammed Rabbae in 1986 dat de samenwerking tussen de UMMON en Marokkaanse autoriteiten weerstand en afkeer genereren binnen het netwerk van moskeeën.¹⁶ De positie van de UMMON binnen het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht was dus in de jaren 1980 en 1990 omstreden.

Uiteindelijk komt het er dus op neer dat de UMMON een adviserende rol inneemt voor een onbekend aantal moskeeën, waarbij de positie in het netwerk van moskeeën onduidelijk blijkt te zijn. Wat dit betekent voor de samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht, zullen we later pogen te analyseren. Twee jaar na de oprichting van de El Fath moskee en koepelorganisatie UMMON bleek de eenheid van de Marokkaans islamitische gemeenschap in ieder geval nog niet gewaarborgd. Het proces van moskeevorming ging ook in de jaren 1980 en later door.

¹¹ Interview met Driss El Boujoufi, voorzitter van de El Fath moskee & bestuurslid van de UMMON (15 november 2011).

¹² Landman, *Van mat tot minaret*, 158.

¹³ *Ibidem*, 159, 163 – 166.

¹⁴ Landman, Nico en Thijl Sunier, 'Ze zijn gelukkig, maar een beetje religieus. Secularisatie en islamitische organisatievorming in Nederland, *Migrantenstudies* 1 (2005) 22.

¹⁵ *Ibidem*, 168.

¹⁶ Zie voor een overzicht: Welmoet Boender, *Imam in Nederland. Opvattingen over zijn religieuze rol in de samenleving* (Amsterdam 2007) 177 - 178; E. Roose, *The architectural representation of Islam: muslim-commissioned mosque design in the Netherlands* (Leiden 2009) 184 – 185; Ruud Strijp, *Om de moskee. Het religieuze leven van Marokkaanse migranten in een Nederlandse provinciestad* (Amsterdam 2009) 234 - 237.

1.2 Moskeevestiging vanaf de jaren 1980: breuken en nieuwe initiatieven

In 1979 ontstond er een breuk binnen het bestuur van de moskee El Fath naar aanleiding van een geschil over de mogelijke inmenging van de Marokkaanse autoriteiten in de moskeeaangelegenheden via sleutelfiguren in het bestuur. Specifieker heeft het conflict waarschijnlijk betrekking gehad op de vermeende dubbelfunctie van Dhr. Driss El Boujoufi. Hij neemt namelijk zowel plaats in het bestuur van de UMMON alsmede in het bestuur van de moskee El Fath. En door het wantrouwen tegenover de UMMON door haar, door Rabbae geopperde, samenwerkingsbanden met de Marokkaanse overheid heeft de zitting van El Boujoufi in het bestuur van de El Fath moskee bij sommige betrokkenen tevens tot wantrouwen geleid.¹⁷ De breuk resulteerde in het vertrek van de groep gelovigen die tegen de vermeende invloeden van de Marokkaanse overheid in het bestuur van de moskee waren. Zij verlieten de moskee met als doel om een eigen moskee op te richten.¹⁸

Na enkele omzwervingen kocht deze groep in 1983 een voormalig kerkgebouw en nam het in gebruik als moskee Omar Al Farouq. De moskee werd door de in Libië gevestigde organisatie *Jam'iyyat al-Da'wat al-Islâmiyya* (JDI) gefinancierd. Dit betekent dat de moskee onder de Nederlandse afdeling van de JDI valt, genaamd stichting 'Al Dawa Al Islamia'. Daarmee is de moskee gebonden aan de richtlijnen van de Libische organisatie en worden alle activiteiten volledig gefinancierd.¹⁹ Hoe deze moskee zich verhoudt in het proces van samenwerking met de andere moskeeën en op welke manier de banden met de Libische organisatie hier een rol in spelen, zien we later.

In 1987 vertrok uit moskee Omar Al Farouq ook een groep gelovigen. Zij stichtte de As-Soenna moskee en bracht haar onder bij de eigen Islamitische Stichting Lombok (ISL).²⁰ In de jaren die volgden werden er nog eens drie Marokkaanse moskeeën gesticht in Utrecht. In 1988 wordt de Essalaam moskee geopend die in 2005 een eigen moskee laat bouwen. In 1996 laat de Sayidina Ibrahim moskee als eerste Marokkaanse moskeeorganisatie in Utrecht een eigen moskee bouwen. En in 2005 opent de Abi Bakr Assadik moskee de deuren van een nieuw gebouwde moskee.²¹ Het vestigingsproces van deze laatste drie moskeeën wordt niet gekenmerkt door afsplitsingen, maar zijn eerder op zichzelf staande initiatieven. Over de context van deze moskeevestigingen is weinig tot niets bekend. Maar de motieven liggen hoogstwaarschijnlijk in de behoefte aan een moskee in de

¹⁷ M. Rabbae, *Naast de Amicales nu ook de UMMON. De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland* (Utrecht 1993) 18 - 20.

¹⁸ *Moskeebrochure Utrecht*. Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders (ISKB) (Utrecht 1995); Landman, *Van mat tot minaret*, 51-52, 182-184.

¹⁹ *Moskeebrochure Utrecht*; Landman, *Van mat tot minaret*, 51-52, 182-184.

²⁰ *Hand in eigen boezem. Vijftien jaar pionieren in de multiculturele samenleving*. Interkerkelijke Stichting voor Kerken en Buitenlanders (ISKB) (Utrecht 2000) 24, 28-29, 32-33, 35-37.

²¹ *Hand in eigen boezem*, 50 – 56.

eigen wijk. Uit het interview met een bestuurslid van de Abi Bakr Assadik moskee, blijkt namelijk dat deze moskee vanuit die behoefte is ontstaan.²²

1.3 Het huidige netwerk van Marokkaanse moskeeën in de stad Utrecht

Ter afsluiting van dit hoofdstuk kijken we terug op de vraag: *Op welke manier heeft het netwerk van Marokkaanse moskeeën in de stad Utrecht zich door de jaren heen gevestigd en welke partijen en factoren spelen hierbij een rol?*

Anno 2012 zijn er zes Marokkaanse moskeeën gevestigd in de stad Utrecht. We hebben kunnen zien dat deze moskeeën over een tijdsbestek van veertig jaar zijn ontstaan. Dit proces kenmerkte zich door afsplitsingen van groepen en nieuwe moskee-initiatieven. In het netwerk heeft zich ook de koepelorganisatie UMMON gevestigd, die voor een onbekend aantal moskeeën fungeert als adviserende koepelorganisatie. Zowel de vestiging van de moskeeën als van de koepelorganisatie gebeurde in de context van het Nederlandse beleid, dat gebaseerd is op de scheiding van kerk en staat. Dit gaf de Marokkaanse gemeenschap de vrijheid om eigen stichtingen en verenigingen op te richten.

In het volgende hoofdstuk zullen we de mate van samenwerking binnen het zojuist geschetste netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht onderzoeken.

²² Interview met Dhr. Toufik, bestuurslid van de Abi Bakr Assadik moskee (11 oktober 2011).

2. Samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht

Nu we het huidige netwerk van Marokkaanse moskeeën in kaart hebben gebracht kunnen we ons gaan richten op het onderzoek naar het proces van samenwerking. De eerste stap in dit onderzoek is de observatie van de samenwerking tussen Marokkaanse moskeeën in Utrecht. In dit hoofdstuk zullen we deze samenwerking observeren door ons af te vragen: *Op welke manier is er sprake van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden doorlopen we een aantal stappen. Ten eerste gaan we na wat we onder samenwerking verstaan met betrekking tot de moskeeën. We zullen hierbij tot een werkdefinitie komen. In de tweede plaats passen we de definitie toe op de samenwerking in Utrecht. Hierdoor kunnen we zien of er sprake is van samenwerking en op welke manier dit vorm krijgt. Als derde gaan we dieper in op de situatie in Utrecht door te analyseren welke factoren van invloed zijn op deze samenwerking. Als vierde en laatste onderdeel zullen we antwoord geven op de vraag op welke manier er sprake is van de samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht.

2.1 Een werkdefinitie van samenwerking

Wanneer we de samenwerking tussen de moskeeën willen onderzoeken moeten we eerst vaststellen wat we verstaan onder 'samenwerking' met betrekking tot de moskeeën. We moeten dus komen tot een definitie van samenwerking die kan gelden voor de samenwerking tussen moskeeën onderling en die bruikbaar is als kader waarbinnen we de situatie in Utrecht kunnen analyseren.

Een definitie die aan deze voorwaarde voldoet blijkt echter op het eerste gezicht moeilijk te vinden in de geraadpleegde literatuur. Doorgaans wordt er namelijk gesproken over samenwerking tussen moskee en niet-islamitische partijen zoals de lokale gemeente en maatschappelijke instellingen. Deze samenwerking is gericht op de maatschappelijke rol van moskeeën en hun betekenis bij de integratie van hun achterban.²³ Deze benadering van samenwerking is voor ons in dit hoofdstuk niet bruikbaar, omdat we ons hier nog niet richten op de maatschappelijke rol van moskeeën en hun betekenis voor het integratieproces, maar op de rol van de moskeeën binnen de eigen gemeenschap en hun betekenis voor dit netwerk van moskeeën.

Maar hoe kunnen we samenwerking nu wel definiëren waarbij de samenwerking tussen moskeeën in het oog wordt gehouden, zonder de directe perceptie op de maatschappelijke positie van de moskeeën of op de integratie van de moskeebezoekers? We zouden in navolging van sociaal

²³ *Moskeeën gewaardeerd. Een onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland.* Stichting Oikos (Den Haag 2008) 24 – 25; A. van Heelsum, *Marokkaanse organisaties in Nederland. Een netwerkanalyse* (Amsterdam 2001) 3.

psycholoog Anja van Heelsum kunnen zeggen dat samenwerking in dit geval gaat om het ‘onderhouden [...] [van] contacten op bestuurlijk niveau, bijvoorbeeld om activiteiten op elkaar af te stemmen, om te delen in elkaars bestuurlijke expertise of omdat zij financieel afhankelijk zijn van elkaar.’²⁴

Bij deze werkdefinitie zijn een aantal toelichtingen nodig. Ten eerste stellen we in de keuze voor deze definitie het contact tussen moskeebesturen gelijk aan de samenwerking tussen moskeeën. Deze gelijkstelling maakt het mogelijk om bij een hypothese die uitgaat van fragmentatie toch mogelijke samenwerking te kunnen destilleren. Dit betekent met andere woorden dat we niet hebben gekozen voor samenwerking waarbij onderlinge afspraken gemaakt worden waarin dezelfde doelen worden nagestreefd in een sfeer van intensief contact en een constante interactie. De keuze voor een samenwerking op een laagdrempelig niveau helpt ons om de kleinste vormen van samenwerking vast te leggen en er de waarde van in te kunnen zien.

Ten tweede kunnen we aan de hand van deze definitie de samenwerking concretiseren. Met behulp van de voorbeelden kunnen we stapsgewijs de situatie in Utrecht bekijken. Bij het afstemmen van activiteiten gaat het om het letterlijk overeenkomen van afspraken rondom activiteiten, maar ook het gezamenlijk ondernemen van activiteiten. Hierbij kunnen we denken aan iftar-maaltijden, het begin van de Ramadan of het gezamenlijk ondernemen van andere religieuze activiteiten. Bij het delen van elkaars bestuurlijke expertise hebben we het over de uitwisseling van kennis over bestuurlijke zaken zoals het aanstellen van een imam, de omgang met de jeugd en het contact met de lokale gemeente. Bij de financiële afhankelijkheid gaat het erom dat de moskeeën bijvoorbeeld tot dezelfde (koepel) organisatie behoren en op die manier op financieel gebied van elkaar afhankelijk zijn. De moskeeën helpen elkaar dan bijvoorbeeld bij het inzamelen van geld voor de bouw van een nieuwe moskee.

Ten derde kunnen we ons afvragen of een dergelijke definitie overeenstemt met de samenwerking in het netwerk van moskeeën in Utrecht. Kortom: past deze definitie bij de situatie in Utrecht? Ik wil betogen dat deze definitie inderdaad betrekking heeft op de samenwerking tussen de moskeeën in Utrecht, omdat de definitie simpelweg de samenwerking tussen de moskeeën onderling voor ogen heeft en niet zo zeer de samenwerking tussen moskeeën en de lokale gemeente.

Kijken we verder rond in het netwerk van de Utrechtse moskeeën dan zien we dat deze definitie aansluit op het eerste gedeelte van het doel van de koepelorganisatie UMMON, namelijk ‘om de samenwerking en coördinatie van Marokkaanse moskeeorganisaties te bevorderen [...]’²⁵. Door de

²⁴ Heelsum, *Marokkaanse organisaties in Nederland*, 3.

²⁵ Zie: *Hoofdstuk 1, §1.1.2.*

concrete beschrijving van de samenwerking lijkt de gegeven definitie zelfs concrete handvaten te bieden aan het vrij algemene doel van de UMMON.

2.2 Samenwerking in Utrecht

Nu we hebben vastgesteld wat we onder samenwerking verstaan bekijken we de samenwerking tussen de moskeeën in Utrecht nader. Dit doen we door de gegeven definitie naast de bevindingen over het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht te leggen. De gegeven onderdelen, te weten: (a) de activiteiten die op elkaar worden afgestemd, (b) het delen van elkaars bestuurlijke expertise en (c) de financiële afhankelijkheid, zullen we daar achtereenvolgens voor gebruiken.

2.2.1 Samenwerking door het op elkaar afstemmen van activiteiten

Zoals we in de vorige paragraaf stelden kunnen we onder op elkaar afgestemde activiteiten bijvoorbeeld de viering van de ramadan en het nuttige van de iftar maaltijd scharen. Maar ook andere activiteiten zoals Koranonderwijs of sportactiviteiten voor de jeugd kunnen op elkaar worden afgestemd of met elkaar worden georganiseerd. In de context van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht kunnen we echter niet spreken van een groot scala aan sociaal- culturele activiteiten als gezamenlijk initiatief.

Toch is er één activiteit die de Marokkaanse moskeeën in Utrecht onderling met elkaar afstemmen, namelijk het gebed (*de salat*). Hoewel we maar één overeenstemmende activiteit hebben weten te vinden, gaat het wel om een heel belangrijke activiteit. De salat, die vijf maal per dag dient te worden uitgevoerd, is namelijk 'de' centrale activiteit binnen de moskee. De moskee is een plaats voor gebed, een gebedsruimte. De voorschriften met betrekking tot de salat bepalen door haar frequentie het ritme van de activiteiten in de moskee. Er wordt bij de dagelijkse salat zelfs regelmatig gebruik gemaakt van uitgewerkte schema's. En dit gebeurt ook in Utrecht.²⁶

De zogenoemde gebedskalender is in Utrecht een gezamenlijk initiatief van zowel Marokkaanse als Turkse moskeeën. Elke maand worden de gebedstijden berekend en uitgewerkt in een schema. Elke Utrechtse Marokkaanse moskee staat vermeld op de kalender als participant. We zouden op basis van deze kalender dus kunnen spreken van samenwerking waarbij de gebedskalender op elkaar wordt afgestemd door middel van een maandelijkse kalender. Echter, nader onderzoek leert ons dat de constatering niet helemaal klopt.

In het onderzoek dat we deden in 2011 kwamen wij echter twee verschillende vormen van de kalender tegen met een bijbehorend verhaal over de samenwerking. In de eerste plaats kregen wij

²⁶ Landman, *Van mat tot minaret*, 57 – 58.

een formeel uitzijnde gebedskalender onder ogen die in het bezit was van de Omar Al Farouq moskee. Deze kalender zat in een kartonnen lijstje waarop de foto's en namen van alle moskeeën waren afgedrukt die meededen aan dit initiatief, waaronder de zes Marokkaanse moskeeën uit Utrecht. De kalender werd ons getoond toen we vertelden over ons onderzoek naar het netwerk van de moskeeën in Utrecht. De voorzitter van de moskee wilde op basis van de kalender laten zien dat er onderlinge contacten met andere moskeeën bestonden.²⁷

De tweede vorm van de kalender kregen we te zien bij het bezoek aan de Abi Bakr Assadik moskee. Met de wetenschap van het bestaan van een kalender vroegen we tijdens het interview naar de contacten op basis van de gebedskalender waarop we een geheel anders uitzijnde kalender toegeschoven kregen. Deze kalender was slechts een gekopieerd blaadje waarop elke maand de foto van de eigen moskee boven werd geplakt. De kalender toonde wel overeenkomsten met de andere kalender, zo stonden hier ook de namen van de zes samenwerkende Marokkaanse moskeeën op. Ondanks de verschillen in de lay-out leek het dus te gaan om dezelfde kalender. Echter, ten opzichte van de eerste kalender ontbrak er één naam, die van de Omar Al Farouq moskee.²⁸

De verwarring over de gebedskalender en de veronderstelde samenwerking op basis van de kalender werd compleet na ons bezoek aan de Sayidina Ibrahim moskee. In een gesprek met een bestuurslid van de moskee liet hij weten dat het bestuur niet mee kon werken aan interviews of een informatieve bijdrage kon leveren voor ons onderzoek. De reden hiervoor bleek te maken te hebben met de gebedskalender. Het was het bestuur namelijk ter oren gekomen dat zij vermeld stonden op de gebedskalender zonder hun eigen toestemming. Mede door dit incident vermeden zij voorlopig elk contact met buitenstaanders.²⁹

De drie verhalen spreken elkaar tegen en maken het antwoord op de vraag of hier sprake is van samenwerking niet makkelijk. Aan de ene kant zouden we kunnen spreken van samenwerking, omdat er een 'gezamenlijke' kalender is waar alle Marokkaanse moskeeën in Utrecht aan mee zouden doen. Aan de andere kant is er echter geen overeenstemming over deze samenwerking. Want we blijven met de vragen zitten: welke kalender is de 'echte' kalender, die van de Omar Al Farouq moskee of die van de Abi Bakr Assadik moskee? En welke moskeeën doen er daadwerkelijk mee aan het initiatief, allemaal of slechts enkelen?

2.2.2 Samenwerking door het delen van elkaars bestuurlijke expertise

De tweede vorm van samenwerking is het delen van elkaars expertise. Hierbij kunnen we denken aan de uitwisseling van kennis en vaardigheden op het gebied van het werven van een imam en in het

²⁷ Gesprek met Dhr. A. Khairoun, voorzitter van de Omar Al Farouq moskee (Augustus 2011).

²⁸ Interview met Dhr. Toufik, bestuurslid van de Abi Bakr Assadik moskee (11 oktober 2011).

²⁹ Gesprek met Dhr. Talhaoui, bestuurslid van de Sayidina Ibrahim moskee (27 september 2011).

contact met de lokale gemeente. Deze vorm van samenwerking draagt niet alleen bij aan het contact tussen de moskeeën, maar dient ook het belang voor de groei van eigen kennis van de moskeebestuurders. In het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht zien we deze vorm van samenwerking vrijwel niet. Een mogelijke verklaring duidt hoogstwaarschijnlijk op fragmentatie, wat in het volgende hoofdstuk aan bod zal komen. Toch zullen we hier in paragraaf 2.3, over de factoren van deze vorm van samenwerking, aandacht aan besteden in een aangepaste vorm.

2.2.3 Samenwerking door financiële afhankelijkheid

De laatste mogelijkheid die we hier geven voor de samenwerking tussen de moskeeën is de financiële afhankelijkheid. Dit kan bijvoorbeeld betekenen dat moskeeën geld inzamelen voor nieuwe initiatieven, vaak onder het toezicht van een koepelorganisatie. Een voorbeeld hiervan zien we bij de Turkse gemeenschap in Utrecht. Twee moskeeën die tot dezelfde koepelorganisatie behoren konden elkaar financieel helpen bij het opstarten van een nieuw initiatief.³⁰ In het geval van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht zijn we deze vorm van samenwerking in ons onderzoek vrijwel niet tegen gekomen. De meeste moskeeën functioneren financieel onafhankelijk van elkaar. Zij hebben een eigen organisatie en zorgen voor eigen financiële inkomsten door een beroep te doen op de eigen achterban of op een buitenlandse organisatie.

Ter afsluiting van deze analyse over de samenwerking in Utrecht kunnen we stellen dat er in mindere mate met elkaar wordt samengewerkt. Over de afwezigheid van de samenwerking, ofwel over de fragmentatie zullen we in het volgende hoofdstuk spreken. Voor nu is het zaak dat we kijken naar de grondslag van de enige samenwerking die er nog wel is. Tevens zullen we aandacht besteden aan factoren die hoe dan ook zouden kunnen bijdragen aan de samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht.

2.3 Factoren voor de samenwerking

2.3.1 Factoren voor de samenwerking door het op elkaar afstemmen van activiteiten

We hebben geconstateerd dat de samenwerking door middel van het afstemmen van activiteiten binnen de Marokkaanse islamitische gemeenschap alleen gebeurt door een gezamenlijk initiatief van de gebedskalender. En hoewel we moeten constateren dat er haken en ogen zitten aan dit samenwerkingsverband, kunnen we het ook niet geheel toeschrijven aan een vorm van fragmentatie.

³⁰ Deze vorm van samenwerking is in Utrecht te vinden tussen de Turkse Ulu moskee en de Eyup Sultan Camii moskee; zie: *Hand in eigen boezem*, 50 – 53.

Wanneer we het kalenderinitiatief dus bestempelen als samenwerking kunnen we wellicht ook achterhalen welke factoren er van invloed zijn op deze samenwerking.

Zoals ik eerder aanhaalde wordt er vaker gebruik gemaakt van het schematiseren van gebedstijden. Het lijkt hier dus te gaan om een gewoonte binnen de gehele islamitische gemeenschap in Nederland. Dit is te verklaren doordat de tijden waarop de gebeden plaats moeten vinden in Nederland grote verschuivingen kent, ten opzichte van de islamitische landen, door de verschillende jaargetijden. Voor de moskeebezoeker is een kalender daarom onmisbaar.³¹ Tevens zijn de gebedstijden naast het praktische belang ook sterk verbonden met de religieuze waarden. De gewoonte om vijf maal op een dag te bidden, te weten 's ochtends, 's middags, tijdens de namiddag, 's avonds en 's nachts, kent haar oorsprong al bij de profeet Mohammed. Tijdens zijn zogenoemde hemelse reis kreeg hij de instructies omtrent de vijf gebeden.³² Maar of deze waarden de samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën verklaart is niet te bewijzen aan de hand van onze onderzoekgegevens en interviews.

2.3.2 Factoren voor de samenwerking door het delen van elkaars bestuurlijke expertise

Over de grondslag voor de samenwerking op basis van het delen van elkaars expertise valt weinig te zeggen, door de eerder vastgestelde afwezigheid van deze samenwerking binnen de Marokkaans islamitische gemeenschap in Utrecht. Desalniettemin kunnen we kijken naar de factoren die een samenwerking op dit gebied hoe dan ook mogelijk zouden kunnen maken.

De koepelorganisatie UMMON kan bijdragen aan de samenwerking tussen de moskeeën, met name in het delen van elkaars bestuurlijke expertise. Zoals eerder aangehaald streeft de UMMON namelijk naar de samenwerking en coördinatie van Marokkaanse moskeeorganisaties. Om dit doel te kunnen realiseren biedt zij met regelmaat bijeenkomsten aan om op bestuurlijk niveau kennis uit te wisselen tussen de moskeeën. Er zijn in Utrecht echter weinig moskeeën die gebruik maken van deze vergaderingen.³³

De reden voor deze geringe deelname aan de vergaderingen van de UMMON wordt in het volgende hoofdstuk over de fragmentatie in het netwerk van moskeeën duidelijk. Maar daarvoor moet er nog één ding gezegd worden over de rol van de UMMON in het proces van samenwerking. Deskundigen laten zich namelijk niet leiden door de afwezigheid van de moskeeën bij de vergaderingen van de UMMON. Landman stelt dat het hoe dan ook terecht is dat de UMMON door Nederlandse instanties en door Turkse en Surinaamse zusterorganisaties gezien wordt als grootste

³¹ Landman, *Van mat tot minaret*, 58.

³² Andrew Rippin, *Muslims. Their religious beliefs and practices* (Londen en New York 1990) 107.

³³ Interview met Driss El Boujoufi, voorzitter van de El Fath moskee & bestuurslid van de UMMON (15 november 2011).

federatieve organisatie van Marokkaanse moskeeën.³⁴ Daarnaast oppert het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) in een rapport over islamitische organisaties in Nederland van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat de UMMON als één van de drie 'grote samenbindende factoren in het hele Nederlandse netwerk van Marokkaanse organisaties'³⁵ gezien moet worden. Aan de hand van het aanbod van de UMMON en de erkenning van deskundigen kunnen we stellen dat de UMMON een mogelijkheid kan bieden voor de samenwerking op basis van het delen van elkaars bestuurlijke expertise.

2.3.3 Factoren voor de samenwerking door financiële afhankelijkheid

Ook op het gebied van financiën lijkt er vooralsnog weinig samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Dit heeft mede te maken met de onafhankelijke positie van de moskeeën tegenover elkaar waardoor men eigen financiële bronnen heeft. Tevens zullen we in het volgende hoofdstuk zien dat het beroep dat individuele moskeeën doen op buitenlandse organisaties voor financiële steun invloed heeft op de relatie met de andere moskeeën in het netwerk.

2.4 Een conclusie: samenwerking in het proces van samenwerking

Aan het begin van dit hoofdstuk stelde we onszelf de vraag: *Op welke manier is er sprake van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht?*

Aan de hand van drie mogelijke manieren van samenwerking, namelijk het afstemmen van activiteiten, het delen van bestuurlijke expertise en de financiële afhankelijkheid, hebben we getracht om de samenwerking te destilleren. Al snel kwamen we er achter dat er alleen in een geringe mate sprake is van samenwerking door het gezamenlijke initiatief van de gebedskalender. Want op het gebied van de bestuurlijke expertise en de financiële afhankelijkheid waren er geen samenwerkingsverbanden te vinden.

In ons onderzoek naar de factoren van de samenwerking hebben we getracht om naast de bestaande samenwerking ook potentiële samenwerkingsverbanden te onderscheiden. Zo zagen we dat koepelorganisatie UMMON kan helpen bij het uitwisselen van kennis op bestuurlijk niveau. De rol die we de UMMON hier toegeschreven om samenwerkingsverbanden te ondersteunen werd overigens ondersteund door deskundigen zoals Nico Landman. Hij stelde, net als het IMES dat de koepelorganisatie gezien moet worden als samenbindende factor in het netwerk van Marokkaanse moskeeën.

³⁴ Landman, *Van mat tot minaret*, 169.

³⁵ *Muslims in Nederland. Islamitische organisaties in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag 2004) 15.

We moeten aan het einde van dit hoofdstuk concluderen dat er een zeer geringe mate van samenwerking is tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Voor een verklaring voor de afwezigheid van de samenwerking werd vaak verwezen naar het volgende hoofdstuk over de fragmentatie. Ook de verklaring voor de tot nog toe niet ontwikkelde mogelijkheden tot samenwerking moeten we ons onderzoek gaan richten op de fragmentatie in het proces van samenwerking.

3. Fragmentatie onder de Marokkaanse moskeeën in Utrecht

In de inleiding van dit werkstuk veronderstelde ik dat er aangaande het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht sprake is van fragmentatie. Deze uitspraak deed ik op basis van eerder onderzoek naar de geschiedenis van de moskeeën. De hypothese was dan ook gebaseerd op de resultaten van dat onderzoek. Echter, de observaties en interviews waren niet in de eerste plaats gericht op het onderzoek naar mogelijke fragmentatie onder de moskeeën. Eerder waren zij bedoeld om bij te dragen aan een objectieve beschrijving van de geschiedenis en het huidige netwerk van de moskeeën. De hypothese die ten grondslag ligt aan dit werkstuk zal daarom onderzocht moeten worden door ons in dit hoofdstuk louter te richten op de mogelijke fragmentatie onder de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. De eerder gedane observaties, interviews en bruikbare literatuur zullen dan in het licht komen te staan van de vraag: *Op welke manier is er sprake van fragmentatie onder de Marokkaanse moskeeën in Utrecht?*

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zullen we ons eerst afvragen wat we verstaan onder fragmentatie in relatie tot het netwerk van moskeeën. Nadat we vastgesteld hebben hoe we het begrip fragmentatie in dit onderzoek moeten begrijpen zullen we het toepassen op de situatie in Utrecht. Aan de hand van deze contextualisering vragen we ons vervolgens af welke oorzaken er ten grondslag liggen aan de mogelijke fragmentatie in Utrecht. Ten slotte stellen we vast op welke manier er nu sprake is van fragmentatie onder Marokkaanse moskeeën in Utrecht.

3.1 Een werkdefinitie van fragmentatie

Het begrip fragmentatie kan in de algemene zin van het woord gedefinieerd worden als ‘de verdeling in stukjes’.³⁶ Deze definitie veronderstelt dat er sprake is van een geheel waar de stukjes of fragmenten oorspronkelijk toe behoren, want anders kan er geen verdeling plaats vinden. De fragmentatie is zodoende de afwezigheid van het geheel of van de samenhang.

Nu zullen we deze abstracte definiëring van fragmentatie toepassen op het netwerk van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. De moskeeën stellen de stukjes of fragmenten voor. Het geheel waar ze oorspronkelijk toe behoren zouden we kunnen omschrijven als de aan elkaar verbonden Marokkaans islamitische gemeenschap in Utrecht. De individuele moskeeën behoren immers nog steeds tot de categorie ‘Marokkaans islamitische gemeenschap in Utrecht’. Echter, wanneer er sprake is van fragmentatie dan zijn ze niet langer meer aan elkaar verbonden, maar uiteengevallen in aparte stukjes. Het wegvallen van de verbindingen heeft daarbij een aanwijsbare oorzaak namelijk het ontbreken van samenbindende factoren, zoals een organisatorisch gebrek, onderlinge

³⁶ Encyclo. Online encyclopedie, opzoeken: fragmentatie, <http://www.encyclo.nl/begrip/fragmentatie> (30 mei 2012).

ideologische verschillen of conflicten of verschillende belangen, zoals de behoefte aan een gebedsruimte in een specifieke wijk. Samengevat is fragmentatie dus “het uiteenvallen van de Marokkaans islamitische gemeenschap in verschillende autonome moskeeën die niet met elkaar verbonden zijn of niet in staat zijn om een eenheid te vormen door het ontbreken van samenbindende factoren.”

Voordat we het netwerk van de Utrechtse moskeeën onderwerpen aan de gegeven definitie, zullen we kort de verdere structuur van het betoog toelichten. De gegeven definitie van fragmentatie moeten we in de context van Utrecht in vier subonderdelen uiteenzetten: (a) het uiteenvallen van de Marokkaans islamitische gemeenschap in verschillende autonome moskeeën, (b) die niet met elkaar verbonden zijn, (c) of niet in staat zijn om een eenheid te vormen, (d) door het ontbreken van samenbindende factoren.

Zoals gezegd zullen we ons eerst aan de hand van de definitie buigen over de mogelijke fragmentatie in Utrecht. Dit zullen we doen door de punten a t/m c naast de bevindingen over het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht te leggen. In de daar op volgende paragraaf zullen we dan de punten a t/m c dieper behandelen door de onderliggende factoren te destilleren. Om na te gaan welke factoren er ten grondslag liggen aan de fragmentatie zal het laatste subonderdeel (d) van de definitie van fragmentatie gebruikt worden.

3.2 Fragmentatie in Utrecht

3.2.1 Fragmentatie door het uiteenvallen van de Marokkaans islamitische gemeenschap in verschillende autonome moskeeën

Voordat we kunnen spreken van het uiteenvallen van de Marokkaans islamitische gemeenschap moeten we een zekere eenheid weten te onderscheiden. Deze eenheid vinden we wanneer we terug gaan naar de start van het religieuze leven in Nederland van de Marokkaanse gemeenschap in Utrecht. In hoofdstuk één zagen we dat een kleine groep gelovigen vanaf 1966 samenschoolde in huiskamers en afgehuurde zaaltjes. Tot halverwege de jaren 1970 maakte de groep een snelle groei door waardoor men zich in 1977 had ontwikkeld tot een groep met een vast aantal bezoekers. Deze stabilisering ging gepaard met de aankoop van een pand en de oprichting van een moskee. Door de min of meer vaste samenstelling van de groep Marokkaanse moslims en de oprichting van de moskee El Fath, wil ik de periode rond 1977 markeren als uitgangspunt voor een eenheid.

Deze markering betekent niet dat ik ervan overtuigd ben dat deze groep op dat moment een ware eenheid vormde in ideologie en overtuiging. Echter, dit punt komt wel het meest in de buurt van een eenheid doordat de groep zich op dat moment in dezelfde richting bewoog door de oprichting en het

bezoek aan dezelfde moskee. De veronderstelling dat de groep geen hechte eenheid vormde wordt twee jaar na de oprichting van de eerste moskee bevestigd wanneer een groep gelovigen zich afsplitst en een eigen moskee opricht.

De eenheid die de groep rond 1977 vormde werd met de eerste afsplitsing in 1979 dus al ondermijnd. We kunnen vanaf dat moment spreken van het langzaam uiteenvallen van de eenheid in verschillende nieuwe moskeeën. Dit betekent niet alleen dat zich nieuwe onafhankelijke moskeeën vestigen, maar er is zeker ook sprake van breuken. Aan de splitsingen in de eerste jaren van moskeevestiging in Utrecht liggen namelijk conflicten ten grondslag en dit maakt de contrasten in het netwerk al duidelijk zichtbaar.

Uiteindelijk is het netwerk in Utrecht door de tijd heen versplinterd tot een totaal van zes Marokkaanse moskeeën anno 2012. Deze versplintering kenmerkt zich doordat elke moskee een onafhankelijke positie inneemt ten opzichte van de andere moskeeën. Elke moskee heeft zijn eigen organisatie, zijn eigen bron van inkomsten en wordt gesteund door zijn eigen achterban en leden. Daarmee kunnen we concluderen dat we letterlijk kunnen spreken van verschillende autonome, dus onafhankelijk van elkaar georganiseerde, moskeeën.

3.2.2 Fragmentatie doordat de moskeeën niet met elkaar verbonden zijn

We hebben gezien dat de vestiging van nieuwe moskeeën dikwijls het resultaat was van afgesplitste groepen op basis van meningsverschillen. Dit veronderstelt dat de moskeeën niet aan elkaar verbonden zijn. In Utrecht tekenen de contouren van deze breuken zich op twee manieren af. In de eerste plaats zijn de moskeeën niet aan elkaar verbonden door het ontbreken van gezamenlijke activiteiten. Zoals we in het voorgaande hoofdstuk zagen zijn er, buiten het gezamenlijke initiatief rondom de gebedskalender, geen activiteiten bekend die de moskeeën aanbieden die bij kunnen dragen aan het contact met andere moskeeën. Dit zegt overigens niets over de sociaal-culturele activiteiten die in de moskee plaats vinden en expliciet gericht zijn op de eigen leden. Wanneer we ons echter richten op activiteiten die de moskeeën zouden kunnen verbinden, dan moeten we vaststellen dat er uit ons onderzoek geen andere verbindende activiteiten georganiseerd worden dan het initiatief van de gebedskalender.

Een voorbeeld van deze gerichtheid op de eigen achterban is de organisatie van de iftar, de feestelijke maaltijd ter afsluiting van de vastenmaand Ramadan. In Utrecht wordt er elk jaar door de Turkse Ulu-moskee een grote iftar-tent opgezet om met alle moslims de Ramadan feestelijk af te sluiten. Hierbij worden een groot aantal Turkse en Marokkaanse moskeeën uitgenodigd. Echter,

volgens het bestuur van de Ulu-moskee gaat geen enkel Marokkaanse moskeebestuur in op de uitnodiging van de Ulu-moskee om deel te nemen aan de iftar in de gezamenlijke tent.³⁷

Naast het feit dat er weinig gezamenlijke activiteiten worden ondernomen is het eveneens zo dat de Marokkaanse moskeeën moeilijk te mobiliseren zijn om deel te nemen aan activiteiten van de koepelorganisatie UMMON.³⁸ Er is dus tussen de moskeeën onderling weinig aanbod en deelname aan activiteiten en de moskeeën nemen ook niet veel deel aan andere activiteiten van bijvoorbeeld de koepelorganisatie UMMON.

De koepelorganisatie UMMON brengt ons op de tweede breuk in het netwerk van moskeeën. In § 1.1.2 stelden we dat binnen het netwerk van Marokkaanse moskeeën ' [de] hiërarchische structuren waarin een landelijk orgaan bevoegdheden heeft in het beheer van moskeeën of de samenstelling van plaatselijke besturen [bij de UMMON] afwezig [zijn].'³⁹ De UMMON neemt kortom een louter adviserende rol in. Voor het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht betekent dit dat er geen dwingende verbindende factor is. Of de aanwezigheid van een hiërarchisch gestructureerde koepelorganisatie ook daadwerkelijk een samenbindende factor zou kunnen zijn in de situatie in Utrecht zullen we onderzoeken wanneer de oorzaken van de fragmentatie aan bod komen. Voor nu kunnen we stellen dat het beperkte aanbod en de beperkte deelname aan activiteiten en het ontbreken van een hiërarchische rol van de UMMON in ieder geval niet bijdragen aan de verbinding tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht.

3.2.3 Fragmentatie doordat de moskeeën niet in staat zijn om een eenheid te vormen

De fragmentatie van de Marokkaans islamitische gemeenschap door de jaren heen en het ontbreken van de verbindingen tussen de verschillende moskeeën brengt logischerwijs de vraag naar voren welke tegenstellingen de vorming van een eenheid onmogelijk maken. In de context van Utrecht zagen we dat het verschil in mening de gemeenschap al vroeg uit elkaar dreef. Ik wil daarom onderzoeken of de veronderstellingen waarop de meningsverschillen gebaseerd zijn een tegenwerkende factor kunnen zijn in de vorming van een eenheid. Het gaat hier niet om de verklaring hoe deze verschillen zijn ontstaan, maar alleen om de vraag of de veronderstellingen de vereniging tussen de Marokkaanse moskeeën zouden kunnen bemoeilijken.

Ten eerste kunnen we spreken over een stroming die de officiële Marokkaanse islam als normatief erkent, die gepaard gaat met een zekere mate van koningsgezindheid. In Utrecht is deze stroming al vanaf het begin zichtbaar doordat er al vanaf het eerste moskee-initiatief werd samengewerkt met

³⁷ Interview met Dhr. Aykac, secretaris van de Ulu moskee (3 oktober 2011).

³⁸ Landman, *Van mat tot minaret*, 169; Interview met Driss El Boujoufi, voorzitter van de El Fath moskee & bestuurslid van de UMMON (15 november 2011).

³⁹ Landman, *Van mat tot minaret*, 158.

representanten van de Marokkaanse overheid. Met name de UMMON, die tegelijk met moskee El Fath werd opgericht, werkt nog steeds nauw samen met de ambassade en consulaten van het koninkrijk Marokko.⁴⁰ De UMMON moet volgens Landman worden gezien als de vertegenwoordiger van 'een stroming onder Marokkaanse moskeeorganisaties die de officiële islam van Marokko de facto als normatief erkent [...]' en niet zo zeer als de 'vertegenwoordiger van een Marokkaanse religieuze of politieke instantie [...].' Ook andere auteurs stemmen hiermee in.⁴¹

De positie van de UMMON als vertegenwoordiger van deze stroming werd door haar (omstreden) banden met Marokko in de jaren 1990 echter wel bekritiseerd. De uit Marokko afkomstige Nederlandse politicus Mohammed Rabbae presenteerde de UMMON in 1993 als een mantelorganisatie van de Marokkaanse autoriteiten in zijn boek *Naast de Amicales nu ook de UMMON*. Hij stelde zich hierin kritisch op tegenover de UMMON omdat hij veronderstelde dat zij net als de Amicales een verlengstuk was van de Marokkaanse autoriteiten.⁴² Het verband dat hier door Rabbae werd gelegd tussen de UMMON en Amicales lag gevoelig doordat de Amicales binnen de Marokkaanse gemeenschap een gewantrouwde organisatie was en Marokkaanse organisaties niet graag geassocieerd werden met de Amicales.⁴³ Rabbae opperde zelfs dat de UMMON de taak had om voor de Marokkaanse overheid 'alle belangrijke moskeeën onder de invloedssfeer van de Marokkaanse autoriteiten [te] brengen.'⁴⁴

Heden ten dage is deze kritiek op de UMMON geluwd en wordt zij niet langer gezien als een omstreden organisatie. Dit neemt overigens niet weg dat de kritiek die Rabbae in de jaren 1990 had op de UMMON de organisatie in een benarde positie bracht. En hoewel de UMMON niet langer als een omstreden organisatie wordt gezien is haar positie binnen het netwerk van Marokkaanse moskeeën en de erkenning als koepelorganisatie door moskeeën en andere organisaties nog steeds niet goed in te schatten.⁴⁵

De tweede stroming die in Utrecht vertegenwoordigd wordt, is de Nederlandse afdeling van de Libische organisatie *Jam'iyyat al-da'wat al-islâmiyya*. Deze organisatie werd in 1972 in Tripoli opgericht als internationale organisatie voor islamitische zending. Binnen de islamitische wereld is zij onder andere gericht op het bevorderen van het gebruik van het Arabisch en de benadering van islamitische regeringen om meer gericht te zijn op islamitische principes. De organisatie streeft ook

⁴⁰ *Ibidem*, 160, 166.

⁴¹ *Ibidem*, 168; D. Douwes, M. de Koning en W. Boender (red.), *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger* (Amsterdam 2005) 43 - 44.

⁴² Rabbae, *Naast de Amicales nu ook de UMMON*, 5, 7.

⁴³ Landman, *Van mat tot minaret*, 162.

⁴⁴ Rabbae, *Naast de Amicales nu ook de UMMON*, 21.

⁴⁵ Douwes, *Nederlandse moslims*, 43 - 44; Nico Landman en Thijl Sunier, 'Ze zijn gelukkig, maar een beetje religieus. Secularisatie en islamitische organisatievorming in Nederland, *Migrantenstudies* 1 (2005) 22.

naar *da'wa* (uitnodiging tot de islam) aan niet-moslims. De in Utrecht gevestigde afdeling 'Al Dawa Al Islamia' is de enige Nederlandse afdeling van deze organisatie, die verbonden is aan de Omar Al Farouq moskee.⁴⁶

Met het oog op het proces van samenwerking vroegen we ons al in § 1.2 af hoe de Omar Al Farouq moskee zich houdt tussen de andere Utrechtse moskeeën in verband met deze Libische organisatie boven zich.⁴⁷ De aanwezigheid van de Libische organisatie is niet onopgemerkt gebleven onder de andere Marokkaanse moskeeën. Vrijwel elke moskee laat zich in ons onderzoek dan ook kritisch uit over de Omar Al Farouq moskee. Dit vertaalt zich in een gereserveerde houding van de Marokkaanse moskeeën tegenover de moskee vanwege haar banden met Libië.⁴⁸

De weerstand tegenover de Omar Al Farouq moskee is overigens versterkt door ongeregelde heden in 1985. Een uit de hand gelopen arbeidsconflict binnen de moskee over het ontslag van de schoonmaker heeft verschillende bezoekers doen besluiten om uit de moskee te vertrekken en steun te zoeken bij andere (rivaliserende) Marokkaanse moskee. De verdeeldheid die was ontstaan leidde tot ongeregelde heden en uiteindelijk tot de moord op de zoon van de schoonmaker van de moskee. De moord bleef onopgelost, maar de omvang van het conflict heeft de afstand tussen de Omar Al Farouq moskee en de andere Marokkaanse moskeeën hoogstwaarschijnlijk nog groter gemaakt.⁴⁹

Ter conclusie van deze subparagraaf kunnen we stellen dat de moskeeën niet in staat zijn om een eenheid te vormen door deze twee stromingen die een omstreden karakter werden toegedicht. Aan de ene kant zagen we dat zowel de UMMON als de 'Al Dawa Al Islamia' de vertegenwoordigers zijn van de twee grootste Marokkaans-islamitische stromingen in Utrecht. Aan de andere kant werden Zij bekritiseerd om hun (vermeende) contacten met buitenlandse autoriteiten of organisaties door de politicus Rabbae en andere Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Over deze andere moskeeën kunnen we overigens niet zeggen dat ze samen een specifieke derde stroming vormen.

In deze totale paragraaf bekeken we de fragmentatie in de context van Utrecht. Aan de hand van de eerder geformuleerde definitie konden we verschillende signalen van fragmentatie onderscheiden. Zo zagen we dat de Marokkaans islamitische gemeenschap zich door de jaren heen in verschillende groepen is gaan opsplitsen waarbij er weinig contacten met anderen zijn overgebleven. We zagen ook dat de UMMON als koepelorganisatie moeite heeft om de gemeenschap aan zich te binden door het ontbreken van hiërarchische structuren en de, in de jaren 1990 geopperde, associatie met de

⁴⁶ Landman, *Van mat tot minaret*, 181.

⁴⁷ Zie pag. 7.

⁴⁸ Landman, *Van mat tot minaret*, 181; Interview met Dhr. Toufik, bestuurslid van de Abi Bakr Assadik moskee (11 oktober 2011).

⁴⁹ Landman, *Van mat tot minaret*, 183.

Amicales. Al met al kunnen we stellen dat er in het netwerk van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht sprake is van fragmentatie van allerlei aard. Nu we deze fragmentatie uiteen hebben gezet kunnen we ons gaan buigen over de vraag welke factoren of oorzaken er ten grondslag liggen aan deze fragmentatie.

3.3 Factoren voor de fragmentatie

3.3.1 Factoren voor de fragmentatie door het uiteenvallen van de Marokkaans islamitische gemeenschap in verschillende autonome moskeeën

Zoals we vaststelden stonden de eerste jaren van moskeevestiging in het teken van splitsingen die een conflictueus karakter hadden. De oorzaak voor het uiteenvallen van de gemeenschap kunnen we ten dele toeschrijven aan deze conflictueuze splitsingen. De vraag is echter waar de conflicten op gebaseerd waren en welke factoren er van invloed zijn geweest.

De eerste splitsing binnen de religieuze gemeenschap deed zich voor in 1979 binnen de muren van de El Fath moskee. Zoals we eerder beschreven kwam een groep bezoekers in opstand tegen de, in hun ogen, inmenging van de Marokkaanse autoriteiten in de moskeeaangelegenheden via sleutelfiguren van het bestuur. Helaas kunnen we in onze verklaring over de factoren niet terugrijpen op een uitgebreide beschrijving van deze gebeurtenis, maar kunnen we ons slechts wagen aan een onderbouwde reconstructie.

De oprichting van de moskee El Fath in 1977 liep parallel aan de oprichting van de koepelorganisatie UMMON. In beide gevallen was Dhr. Driss El Boujoufi betrokken en nam hij ook plaats in beide besturen. Tot op de dag van vandaag neemt Boujoufi zowel plaats in het bestuur van de UMMON als ook in het bestuur van de moskee El Fath.⁵⁰ In die zin kan er dus worden gesteld dat er een verband is tussen de koepelorganisatie UMMON en het bestuur van de moskee El Fath. Dit verband werd in de jaren 1980 ook door Rabbae gelegd. Naast zijn kritiek op de UMMON bekritiseerde hij ook de vermeende dubbelfunctie van Boujoufi.

Rabbae constateerde namelijk in zijn onderzoek naar de positie van de UMMON dat Boujoufi als vicevoorzitter een machtige positie heeft. Hiermee trachtte Rabbae ook aan te tonen dat de rol van Boujoufi in de strategie van de Marokkaanse overheid in Nederland een prominente rol had.⁵¹ Daarmee komt de zitting in de besturen van zowel de UMMON als de moskee El Fath door Boujoufi in een ander daglicht te staan. In hoeverre er daadwerkelijk sprake is van de zogenoemde dubbelfunctie kunnen we niet aantonen aan de hand van onze onderzoeksresultaten, maar het

⁵⁰ Interview met Driss El Boujoufi, voorzitter van de El Fath moskee & bestuurslid van de UMMON (15 november 2011).

⁵¹ Rabbae, *Naast de Amicales nu ook de UMMON*, 18 – 20.

verband tussen de UMMON en de moskee El Fath door de zitting van Boujoufi in beide besturen zou van invloed kunnen zijn geweest op de afsplitsing in 1979.

Want zoals we eerder beargumenteerde werd de UMMON dikwijls in relatie gebracht met de Amicales en daarmee ook met de Marokkaanse autoriteiten. En zoals we ook constateerden heerste er binnen de Marokkaans islamitische gemeenschap een zekere aversie tegen organisaties die zich inlieten met de bemoeienis van de Marokkaanse overheid. Het zou dus zo kunnen zijn dat het verzet tegen het bestuur van de El Fath moskee te maken had met de zitting van Boujoufi in beide besturen, wat dan weer gezien kon worden als de inmenging van de Marokkaanse autoriteiten in het bestuur van de moskee. Onze analyse wordt overigens bevestigd doordat de afgesplitste groep zich bij de oprichting van een eigen moskee richtte op een andere autoriteit dan de Marokkaanse. Deze groep die de Omar Al Farouq moskee oprichtte wende zich namelijk tot Libië.

Het tweede conflict deed zich voor in 1985, binnen de Omar Al Farouq moskee. Uit de beschrijvingen van de Interkerkelijke Stichting Kerk en Buitenlander (ISKB), die de nieuw afgesplitste groep destijds hielp aan een gebedsruimte, was de groep uit de moskee verdreven.⁵² Specifieker verklaart een betrokken medewerker van de ISKB dat het ging om een fikse ruzie.⁵³ De groep verliet daarop de moskee om in 1987 een eigen moskee op te richten.

De oorzaak van dit conflict heeft hoogstwaarschijnlijk betrekking op de ongeregelheden in 1985, rondom het ontslag van de schoonmaker van de Omar Al Farouq moskee en de moord op zijn zoon. Zoals we eerder beschreven wendden diverse bezoekers zich tot de andere Marokkaanse moskeeën. Wat betreft de 'fikse ruzie' die vooraf ging aan de afsplitsing in 1985 kunnen we er van uitgaan dat het hier ook bezoekers betrof die vertrokken na de ongeregelheden.

Trekken we nu onze conclusies over de oorzaken en invloeden van de conflicten die leidden tot splitsingen dan kunnen we stellen dat aan beide conflicten de bemoeienis van vreemde mogendheden en buitenlandse organisaties ten grondslag ligt. Bij de eerste splitsing zagen we namelijk dat de mogelijke inmenging van de Marokkaanse autoriteiten in het bestuur tot splitsing leidde. Bij de tweede splitsing is de oprichting van de Nederlandse afdeling van de Libische organisatie uiteindelijk de oorzaak van het conflict rond het ontslag van de schoonmaker en de moord op zijn zoon en de daaruit voortvloeiende afsplitsingen.

⁵² *Hand in eigen boezem*, 24, 28-29, 32-33, 35-37.

⁵³ Interview met Wieger Rozema (17 oktober 2011).

3.3.2 Factoren voor de fragmentatie doordat de moskeeën niet met elkaar verbonden zijn

Eerder stelden we vast dat de moskeeën niet met elkaar verbonden zijn doordat er zeer weinig gezamenlijke activiteiten worden georganiseerd en doordat de UMMON als adviesorgaan moeite heeft om plaatselijke organisaties aan zich te binden en te motiveren om deel te nemen aan hun activiteiten.

De oorzaak voor de geringe organisatie van gezamenlijke activiteiten onder de moskeeën moeten we zoeken in de samenstelling van de desbetreffende moskeebesturen. In de jaren 1980 en 1990 waren het met name de eerste generatie mannelijke gastarbeiders die de moskee oprichtten en plaats namen in het bestuur. Dit gegeven bracht Nico Landman in de jaren 1990 tot de constatering dat de geringe organisatie van sociaal-culturele activiteiten, waaronder dus de gezamenlijke activiteiten, lag aan de lage scholingsgraad van de moskeebestuurders. De moskeeën functioneren sinds hun oprichting officieel volgens geformaliseerde besluitvormingsprocedures die in de statuten van de stichting zijn vastgelegd, maar deze zouden niet aansluiten op de gewoontes en behoeftes van de moskeebestuurders.⁵⁴ Hassan Bel Ghazi omschreef de Westerse organisatievorm in de jaren 1980 zelfs als 'uiterlijk vertoon' van de moskeeën. Het bestuur bestond hiermee slechts voor de vorm.⁵⁵ Landman beaamde dit door te stellen dat er eerder ongeschreven regels golden. Hoe het ook zij, de lage scholing van veel moskeebestuurders was in de jaren 1980 en 1990 de verklaring voor de beperkte visie op de functie van de moskee, waardoor men moeite had om haar achterban activiteiten aan te bieden.⁵⁶

Vandaag de dag zien we ten opzichte van de jaren 1980 en 1990 over het algemeen een verandering in de functie van Marokkaanse moskeeën en het aanbod van activiteiten. Simpele gebedsruimtes zijn uitgegroeid tot ontmoetingscentra waar diverse activiteiten aangeboden worden.⁵⁷ Echter, wanneer we het geringe aanbod van gezamenlijke activiteiten in Utrecht willen duiden zien we dat de verklaring van Landman voor een deel nog steeds meespeelt. Een groot deel van de Marokkaanse moskeebesturen bestaan immers nog steeds uit eerste generatie mannelijke leiders of staan nog steeds onder het gezag van deze eerste generatie. En hoewel er steeds meer tweede generatie leiders plaats nemen in de besturen van de moskeeën zal de invloed van de eerste generatie leiders nog steeds beslissend zijn.⁵⁸

⁵⁴ Landman, *Van mat tot minaret*, 70 - 71, 158.

⁵⁵ Hassan Bel Ghazi, *Van zoek naar arbeidsmarkt. Marokkaanse migranten en hun kinderen in Nederland* (Houten 1986) 98.

⁵⁶ Landman, *Van mat tot minaret*, 70 - 71, 158.

⁵⁷ M. Kanmaz en F. Mokhless, 'Sociaal-cultureel werk in de moskee?*', *Vorming, Vaktijdsschrift voor volwasseneneducatie en sociaal-cultureel werk*, 6 (2002) paginanummers onbekend.

⁵⁸ Gesprek met Dhr. Talhaoui, bestuurslid van de Sayidina Ibrahim moskee (27 september 2011).

Net als in andere moskeestudies⁵⁹ zien we ook in Utrecht dat hoewel de tweede generatie zich steeds meer in het bestuur weet in te mengen, zij slechts als woordvoeder functioneren of een meer publieke rol spelen. De eerste generatie bestuurders bepaald in veel gevallen nog de gang van zaken binnen de moskeeën.⁶⁰ Deze constatering brengt ons dus bij de conclusie dat de verklaring voor het geringe aanbod aan gezamenlijke activiteiten nog voor een groot deel moet worden gezocht bij de lage scholing- en organisatiegraad van de eerste generatie moskeebestuurders, ondanks de veranderingen.

Over de oorzaak van de problemen rond de UMMON zijn de meningen echter verdeeld. Landman gaat in zijn boek *Van mat tot minaret* uit 1992 de discussie aan met andere auteurs over de oorzaak van deze problematiek. Deze discussie en het daaruit voortvloeiende standpunt van Landman zijn voor onze analyse belangrijk, daarom volgt nu een uiteenzetting van deze discussie.

De UMMON heeft moeite om plaatselijke organisaties aan zich te binden en te motiveren om deel te nemen aan haar activiteiten.⁶¹ Maar hoe is deze 'zwakte' van de Marokkaans islamitische koepelorganisatie te duiden? Bel Ghazi stelde dat tribalisme tussen verschillende Marokkaanse stammen de ontwikkeling en samenwerking van Marokkaanse moskeeën belemmert.⁶² Rabbae wees de zogenaamde betrokkenheid van de Marokkaanse overheid bij de UMMON aan voor de afkeer van Marokkaanse moskeeën.⁶³ Anderen beweerden dat de interne verdeeldheid over de loyaliteit aan de koning ten grondslag ligt aan de problemen. Ook analfabetisme onder de Marokkanen werd als oorzaak geopperd.⁶⁴

Echter, al deze verklaringen waren volgens Landman niet gebaseerd op empirisch onderzoek. Tevens achtte hij weinig van deze stellingen plausibel. De aantijgingen over de kleur van UMMON als oorzaak van de impopulariteit wees hij van de hand, want ook concurrenten van de UMMON hadden moeite om hun achterban te mobiliseren. Eerder zag Landman de (eerder besproken) lage scholing- en organisatiegraad van de moskeebestuurders als verklaring voor de geringe participatie in landelijke organisaties als de UMMON.⁶⁵

Sinds de jaren 1990 is er veel empirisch onderzoek gedaan en zijn er diverse moskeestudies verschenen. Toch is het probleem rondom de organisatie van de UMMON aan de hand hiervan lastig

⁵⁹ Kanmaz, 'Sociaal-cultureel werk in de moskee?*', paginanummers onbekend; Meryem Kanmaz, *Islamitische ruimtes in de stad. De ontwikkeling van gebedsruimtes, moskeeën en islamitische centra in Gent* (Gent 2009) 120-121.

⁶⁰ Gesprek met Dhr. Talhaoui, bestuurslid van de Sayidina Ibrahim moskee (27 september 2011).

⁶¹ Landman, *Van mat tot minaret*, 159, 169.

⁶² Bel Ghazi, *Van zoek naar arbeidsmarkt*, 98.

⁶³ Rabbae, *Naast de Amicales nu ook de UMMON*, 7 – 10.

⁶⁴ Landman, *Van mat tot minaret*, 159.

⁶⁵ *Ibidem*, 159, 169.

te meten en te verklaren. Dit heeft mede te maken met het feit dat de UMMON oppert dat zij negentig (op een totaal van 130 Marokkaanse moskeeorganisaties anno 2005) aangesloten moskeeorganisaties als lid heeft, maar dat het daadwerkelijke aantal betrokken moskeeën vermoedelijk veel lager ligt. Tevens draagt de informaliteit van het Marokkaanse moskeenetwerk ook niet bij aan het verklaren van de problemen rondom de organisatie van de UMMON.⁶⁶ Wel kunnen we concreet vaststellen dat de UMMON vandaag de dag nog steeds kampt met bindingsproblemen, zowel in Utrecht als ook in andere steden zoals in Amsterdam.⁶⁷

Het ontbreken van gezamenlijke activiteiten en de organisatieproblematiek van de koepelorganisatie UMMON die beide ten grondslag liggen aan het ontbreken van de verbinding tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht zijn op verschillende manieren te verklaren. Door de nog steeds invloedrijke rol van de eerste, laag opgeleide, generatie moskeebestuurders kunnen we stellen dat een lage scholing- en organisatiegraad nog steeds meespeelt in de verklaring voor het ontbreken van gezamenlijke activiteiten en de geringe deelname aan de activiteiten van de UMMON. Daarnaast is er sinds de jaren 1990 ook het één en ander veranderd waaronder de geleidelijke inname van de tweede generatie leiders in het moskeebestuur. Echter, de invloed van deze tweede generatie moskeebestuurders is in Utrecht in ons onderzoek vooralsnog in een geringe mate zichtbaar.

De rol van de problematiek rond de UMMON in de verklaring voor het ontbreken van gezamenlijke activiteiten is lastig te verklaren. Landman stelde in de jaren 1990 dat de lage scholing- en organisatiegraad van de moskeebesturen ten grondslag lag aan de moeite van de UMMON om moskeeën aan zich te binden. Huidig onderzoek kan door het onbekende aantal actief betrokken moskeeën bij de UMMON en de informele structuur van het netwerk van Marokkaanse moskeeën alleen vaststellen dat de UMMON nog steeds moeite heeft om de moskeeorganisaties aan zich te binden.

Dit alles brengt ons tot de conclusie dat we ons, in onze zoektocht voor een verklaring voor het ontbreken van de verbinding tussen de verschillende Marokkaanse moskeeën in Utrecht, voor een deel aan kunnen sluiten bij de verklaring van Landman dat de lage scholing- en organisatiegraad hieraan ten grondslag liggen. Wanneer de Marokkaanse moskeeën namelijk werkelijk in staat waren om zich aan elkaar te binden en zij geen heil zagen in de binding via de UMMON, dan hadden zij zelf initiatief kunnen ondernemen. De Marokkaanse moskeeën hadden zich door middel van activiteiten

⁶⁶ Landman, 'Ze zijn gelukkig, maar een beetje religieus', 22.

⁶⁷ Interview met Driss El Boujoufi, voorzitter van de El Fath moskee & bestuurslid van de UMMON (15 november 2011); Driessen, Daniëlle, Marieke van der Werf en Abdelilah Boulal, *Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een verkenning van de maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam* (Amsterdam 2004) 8-9.

en een eigen lokale (Utrechtse) koepelorganisatie kunnen verenigen. Maar dit is niet gebeurd. In plaats daarvan verbinden de moskeeën zich niet op eigen kracht met elkaar en lijken zij in sommige gevallen zelf een conflictueuze relatie met elkaar te hebben. Overigens hebben we wel kunnen zien er sinds de jaren 1990 veranderingen zijn opgetreden in de samenstelling van de moskeebesturen, maar dat de aanwezigheid van deze tweede generatie binnen de besturen nog weinig invloed genereert.

3.3.3 Factoren voor de fragmentatie doordat de moskeeën niet in staat zijn om een eenheid te vormen

Over de (on)mogelijkheden van de moskeeën voor het vormen van een eenheid behandelden we twee stromingen die door hun positie de eenheid onverenigbaar maken. De UMMON zou door zijn contacten met de Marokkaanse overheid de taak hebben om alle moskeeën onder het gezag van de Marokkaanse autoriteiten te brengen. En de Nederlands-Libische organisatie 'Al Dawa Al Islamia' wordt buitengesloten door zijn Libische banden en het conflict uit 1985. Voor deze bevindingen zoeken we hier een verklaring.

Op het eerste gezicht zouden we kunnen zeggen dat de overige Marokkaanse moskeeën ageren tegen de organisaties die zich op een of andere manier binden aan buitenlandse autoriteiten. Uit de voorgaande analyse werd namelijk geopperd dat de gemeenschap ageert tegen de contacten van de UMMON met de Marokkaanse autoriteiten en tegen de banden van de Omar Al Farouq moskee met de Libische organisatie. Op meer dan dat lijkt de distantiëring niet gebaseerd te zijn. Maar deze conclusie is niet correct.

In de eerste plaats zouden we onszelf tegen spreken als we stelden dat de moskeeën geen contacten hadden met andere moskeeën vanwege contacten met vreemde mogendheden of buitenlandse organisaties. In de vorige paragraaf zagen we namelijk dat de stelling van Landman over de lage scholing- en organisatiegraad van de moskeeën nog steeds kan gelden voor de problemen rondom de UMMON door de nog steeds aanwezige invloed van de eerste generatie leiders en dat dit dus niet langer terug te herleiden is tot de vermeende banden met de Marokkaanse overheid.

In de tweede plaats zouden de angsten voor buitenlandse organisaties ook niet gegrond zijn met het oog op samenwerking. Hoewel we kunnen begrijpen dat de Marokkaans islamitische gemeenschap de inname van de machtspositie binnen de moskee wil vermijden, moeten we ook de andere kant van de zaak bekijken. De socioloog Jan Rath stelt namelijk dat de invloeden van buitenaf, dus de contacten en samenwerking met buitenlandse organisaties, positief kunnen bijdragen aan de

ontplooiing van initiatieven van moslims in Nederland waar zij tevens financieel en materieel in kunnen bijdragen.⁶⁸

Aan het einde van de deze analyse kunnen we concluderen dat niet 'autonome moskeeën' het slachtoffer zijn van grote organisaties die zogenaamde geheime belangen innemen waardoor men zich moet distantiëren van alle contacten en deelname aan activiteiten van de organisaties. Eerder is er sprake van factoren die duiden op een laag organisatievermogen van de moskeebesturen die nog steeds onder invloed staan van de eerste generatie leiders.

3.4 Een conclusie: fragmentatie in het proces van samenwerking

Aan het begin van dit hoofdstuk stelde we onszelf de vraag: *Op welke manier is er sprake van fragmentatie onder de Marokkaanse moskeeën in Utrecht?*

We behandelden achtereenvolgens de definitie van fragmentatie, fragmentatie in Utrecht en de oorzaken van de fragmentatie in Utrecht. Door het hoofdstuk heen zijn we een variatie aan fragmentatie tegen gekomen. Zo zagen we dat de Marokkaans islamitische gemeenschap al vanaf de late jaren 1970 uiteen viel in verschillende autonome moskeeën door onder andere conflicten. Tevens zien we in het huidige netwerk van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht dat het ontbreekt aan aanbod en deelname aan gezamenlijke activiteiten. In de jaren 1990 werd de afstand tussen de moskeeën vaak terugherleid tot aantijgingen over vermeende banden met het buitenland.

De verklaring voor de grote omvang van de fragmentatie in het netwerk van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht bleek een dubbele laag te hebben. In eerste instantie leken de splitsingen die gebaseerd zijn op meningsverschillen over de bemoeienis van buitenlandse mogendheden terug te leiden zijn tot een aversie tegen deze specifieke mogendheden.

Echter, uiteindelijk zagen we dat de verklaring van Landman over de lage scholing- en organisatiegraad eerder één van de redenen is voor de fragmentatie. Hij beargumenteerde over de problematiek van onder andere de UMMON, en als weerlegging van argumenten van andere auteurs dat veel organisatorische problemen te wijten zijn aan het onvermogen van veel moskeebesturen om zich te kunnen positioneren in het netwerk van moskeeën en in relatie tot de koepelorganisatie UMMON.

Heden ten dagen nemen al veel meer tweede generatie leiders een plek in in het bestuur van de moskee. Toch is er nog steeds sprake van fragmentatie binnen het netwerk van de Marokkaanse moskeeën. Één van de verklaringen hiervoor is het gegeven dat nog veel eerste generatie moskeebestuurders invloed hebben op de gang van zaken binnen de moskee. Daarmee kunnen we ons voor een deel nog vinden in de verklaring van Landman betreffende de lage scholing- en

⁶⁸ J.C Rath e.a., *Nederland en zijn islam. Een ontzuilde samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996) 11.

organisatiegraad. Dit betekent overigens niet dat er geen veranderingen hebben plaats gevonden, maar deze lijken zich op een gestage manier te ontwikkelen.

Ook de problemen rondom de koepelorganisatie UMMON leken niet langer te kunnen worden verklaart aan de hand van eerdere aantijgingen. Landman verklaarde de problematiek eveneens aan de hand van de lage scholing- en organisatiegraad. En ook hierbij kunnen we ons nog maar gedeeltelijk aansluiten door de gestage ontwikkelingen binnen de besturen van de moskeeën. We hebben overigens wel gezien dat de informaliteit van het netwerk en het onbekend aantal actief aangesloten moskeeën bij de UMMON niet helpt in het onderzoek naar een verklaring. Wel kunnen we stellen dat de koepelorganisatie vandaag de dag nog steeds kamt met bindingsproblemen. Daarmee sluiten we dit hoofdstuk af en zullen we in het volgende hoofdstuk ons onderzoek richten op de uiteindelijke afweging tussen de mate van samenwerking en de mate van fragmentatie.

4. De balans: groeiende samenwerking of fragmentatie?

In hoofdstuk twee en drie hebben we de mate van samenwerking en fragmentatie in het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht onderzocht. We zetten daarbij niet alleen het proces van samenwerking uiteen, maar trachtten ook de onderliggende factoren te achterhalen. Door deze methode toe te passen ontstond er een uitgebreide analyse die het proces van samenwerking bloot legde, maar wel voortdurend met het oog op het onderscheid tussen enerzijds de samenwerking en anderzijds de fragmentatie tussen de moskeeën. Echter, willen we er achter komen hoe we het proces van samenwerking kunnen waarderen, dan zullen we de twee hoofdstukken moeten verenigen.

Welnu, in dit hoofdstuk zullen we de balans op gaan maken tussen de mate van samenwerking en de mate van fragmentatie in het netwerk van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Dit zullen we doen door zo concreet mogelijk antwoord te geven op de vraag: *Is er sprake van groeiende samenwerking of van groeiende fragmentatie in het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht?*

Om tot een antwoord op deze vraag te komen zullen we eerst kort de mate van samenwerking en fragmentatie apart uiteen zetten om vervolgens te bepalen welke conclusie we daaruit kunnen trekken. Uit de conclusies zal vervolgens blijken of er nu sprake is van groeiende samenwerking of groeiende fragmentatie in het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht.

4.1 Slotsom over de samenwerking

Over de mate van samenwerking kunnen we stellen dat er sprake is van weinig samenwerking. We hebben getracht om verschillende vormen van samenwerking te kunnen achterhalen. De enige vorm van samenwerking leek het gezamenlijke initiatief van de gebedskalender te zijn. Echter, het initiatief maakte de fragmentatie onder de Marokkaanse moskeeën ook direct duidelijk. De verschillende visies op de samenwerking aan de hand van de kalender maakt dat de mate van samenwerking bestempeld moet worden als: nihil.

De verklaring voor deze zwakke samenwerking ligt besloten in de fragmentatie. Maar dit betekent niet dat er geen samenwerking mogelijk is. Zoals we zagen biedt de UMMON activiteiten aan die zouden kunnen bijdragen aan de samenwerking tussen moskeeën. Tevens kan de UMMON als enige koepelorganisatie daar een belangrijke rol in vervullen. Al met al moeten we wel stellen dat op basis van onze analyse over de huidige stand van zaken met betrekking tot de mate van samenwerking deze mogelijkheden nog geen ruimte krijgen.

4.2 Slotsom over de fragmentatie

Over de mate van fragmentatie kunnen we stellen dat er sprake is van veel fragmentatie. De optelsom van diverse meningsverschillen, splitsingen, vermeende omstrede samenwerking met buitenlandse organisatie en het schrale aanbod van gezamenlijke activiteiten maakt dat de fragmentatie een grote omvang kent. Door de uiteenzetting van al de factoren voor de fragmentatie hebben we gezien dat de veelheid aan fragmentatie terug te voeren is naar enkele oorzaken, zoals de lage scholing- en organisatiegraad van de nog steeds invloedrijke eerste generatie moskeebestuurders. Overigens stelden we vast dat veel veronderstellingen die gebaseerd zijn op conflicten of omstrede banden met buitenlandse mogelijkheden niet langer meer aan de orde van de dag zijn, maar dat bijvoorbeeld de koepelorganisatie UMMON nog steeds met problemen kampt.

4.3 Slotsom over het proces van samenwerking

In de inleiding van dit werkstuk wierp ik de hypothese op dat er sprake zou zijn van fragmentatie en een geringe samenwerking onder de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. We kunnen na onze analyses niet meer ontkennen dat deze hypothese niet waar is. We moeten vaststellen dat er sprake is van meer fragmentatie dan samenwerking in het netwerk van de moskeeën en dat deze fragmentatie ook niet gering is.

Daarbij moeten we ons wel realiseren dat de steeds groter wordende rol van de tweede generatie moskeebestuurders en de potentie van de UMMON als samenbindende factor de huidige situatie zou kunnen veranderen.

Nu we hebben kunnen vaststellen dat er sprake is van fragmentatie in het proces van samenwerking is het van belang dat we ons afvragen wat het gevolg is van deze fragmentatie. Dat er door de fragmentatie geen goede samenwerkingsverbanden zijn binnen het netwerk van moskeeën is tot dus ver wel duidelijk geworden. Waar het mij om gaat is de vraag op welke manier de fragmentatie de bijdrage aan het proces van integratie beïnvloedt. In het volgende hoofdstuk zullen we ons daar op gaan richten.

5. Het proces van samenwerking en integratie

Het proces van samenwerking is in de voorafgaande hoofdstukken uitgebreid aan bod gekomen waarbij we de fragmentatie in het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht duidelijk naar voren zagen komen. Deze constatering zegt echter nog niets over de consequenties van de fragmentatie voor de individuele moskeeën en haar bezoekers binnen de context van de Nederlandse samenleving. We kunnen deze consequenties op verschillende gebieden onderzoeken, maar het meest actuele en omvattende thema dat zowel de moskeeën, de bezoekers en de Nederlandse samenleving bezighoudt is integratie. Aan de hand van integratie kunnen we de gevolgen van de fragmentatie in het netwerk van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht vaststellen in de context van de Nederlandse samenleving. Met deze insteek zullen we in dit laatste hoofdstuk het tweede gedeelte van onze hypothese kunnen toetsten, namelijk dat de fragmentatie een negatief effect heeft op de bijdrage van de moskeeën aan het proces van integratie.

Voordat we ons kunnen richten op het proces van samenwerking in relatie tot integratie moeten we ons eerst afvragen wat we onder integratie verstaan. Het antwoord op die vraag is echter niet gemakkelijk gevonden door de complexiteit van en meningsverschillen binnen het integratiedebat. Het debat dat zich op politiek en maatschappelijk niveau afspeelt is namelijk voortdurend het toneel van felle meningsverschillen over de vragen wat integratie is, hoe dit moet gebeuren en wie daar de verantwoordelijkheid voor draagt.

Daarnaast is het integratiedebat sinds de jaren 1960 en 1970 van de vorige eeuw verweven geraakt met het zogenoemde islamdebat waarbij de aspecten van de islam en de positie van moskeeën in relatie worden gebracht met het proces van integratie van moslimimmigranten. Aan de ene kant maakt dit verband het vraagstuk rond integratie wellicht complexer, maar aan de andere kant verklaart dit de connectie tussen de fenomenen moskee en integratie.

In het integratie- en islamdebat heeft de moskee dus een centrale, maar ook bediscussieerde rol. Sommigen zien de bouw van moskeeën als teken van integratie en als een opstap in het integratieproces van immigranten, waarbij de moskee voor een deel van de (Marokkaanse) gemeenschap een middel is om in en vanuit de religieuze context deel te nemen aan de bredere samenleving.⁶⁹ Anderen zien de moskee juist als obstakel voor integratie, waarbij de islam een bedreiging zou vormen voor de vrije democratie en een hindernis is voor integratie.⁷⁰

⁶⁹ T. Sunier, 'Constructing Islam: Places of worship and the politics of space in the Netherlands', *Journal of Contemporary European Studies* 3 (2005) 318; *Moskeeën gewaardeerd*, 23.

⁷⁰ Ellen Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 5 (2007) 717; R. Peters, and S. Vellenga, 'Contested Tolerance: Public Discourse in

Al met al is het van belang dat we een duidelijk theoretisch kader gaan vormen over integratie en de rol van de moskeeën daarbinnen, waarna we enig verband kunnen aanbrengen tussen het proces van samenwerking dat onderhevig is aan fragmentatie en het proces van integratie dat door middel van de moskeeën een brug vormt voor de moslimimmigranten naar de Nederlandse samenleving. En om het bovengenoemde te kunnen onderzoeken zullen we de volgende onderzoeksvraag hanteren: *Op welke manier heeft het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht consequenties voor de bijdrage aan het integratieproces volgens het Nederlandse integratiebeleid?*

We zullen ons eerst verdiepen in het fenomeen integratie in de context van het Nederlandse beleid en het integratiedebat waarbij we trachten te achterhalen wat integratie is en welke standpunten hierover ingenomen worden. Daarna zullen we de rol van de moskee in het algemeen betrekken op het integratiebeleid en het proces daarvan. Vervolgens zullen we ingaan op de gevolgen van de fragmentatie in het Utrechtse proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in relatie tot integratie dat een antwoord zal geven op de vraag op welke manier het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht consequenties heeft voor de bijdrage aan het integratieproces volgens het Nederlandse integratiebeleid.

5.1 Wat is integratie?

De vraag wat integratie is kan op vele manieren beantwoord worden. Het antwoord hangt namelijk samen met de perceptie op de doelgroep, de middelen en het uiteindelijke doel waar men naar streeft. In het geval van de Nederlandse samenleving en in de context van dit onderzoek kunnen we stellen dat het gaat om Marokkaanse moslimimmigranten die zich vanaf de jaren 1960 in Nederland hebben gevestigd. Zoals we zonet kort zagen en later zullen uitwerken staat de rol van de moskee als middel voor integratie daarentegen niet vast, maar lopen de meningen hierover uiteen. Ook het uiteindelijke doel van integratie kunnen we niet in één definitie vangen. We zullen namelijk zien dat integratie wat dat betreft een door de tijd heen veranderend model is dat onderhevig is aan de veranderingen in machrelaties en daarmee allerminst een neutraal proces kent.⁷¹ Naast deze blik in het verleden zullen we ook vaststellen wat de perceptie op integratie heden ten dagen is.

5.1.1 Jaren 1970: Integratie met behoud van eigen cultuur

Het beleid dat zich in de jaren 1970 bezig hield met integratie was gericht op de groepen gastarbeiders uit diverse landen, die naar verloop van tijd terug zouden keren naar het land van herkomst. Met het oog op deze vooruitzichten was het van belang dat de arbeiders zich hier thuis

the Netherlands on Muslim Migrants', in: M. Wohlrab – Sahr en L. Tezcan (eds.), *Konfliktfeld Islam in Europa* (Baden-Baden 2007) 238.

⁷¹ Sunier, 'Constructing Islam: Places of worship and the politics of space in the Netherlands', 320.

zouden voelen. Dit betekende dat de gastarbeiders zoveel mogelijk hun eigen identiteit moesten behouden zodat men niet vervreemde van de eigen cultuur.⁷²

Peter Scholten, docent op het gebied van politiek en beleid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, noemt het zogenoemde integratiemodel van de jaren 1970 dan ook het differentialistische model. Hij stelt dat dit gebaseerd was op het gedachtegoed dat de verandering in culturele identiteit leidt tot anomie.⁷³ Anomie is 'het gevoel van onzekerheid en frustratie als gevolg van het aarzelen tussen oude en nieuwe normen en zekerheden'.⁷⁴ De gastarbeiders werden als het ware beschermd tegen sterke culturele invloeden in het belang van de eigen cultuur. Daarom wordt deze manier van integreren ook wel 'segregatie' of 'verzuiling' genoemd, waarbij de groepen gastarbeiders zich los van de Nederlandse cultuur konden bewegen.⁷⁵

Echter, dit integratiemodel dat zich liet leiden door het idee dat de gastarbeiders na verloop van tijd zouden vertrekken, bleek pas de eerste te zijn in een reeks van andere integratiemodellen die in de jaren daarop zouden volgen. In de jaren 1970 werd namelijk steeds meer duidelijk dat de arbeiders bleven en voorlopig niet terugkeerde naar het land van herkomst. Het integratiemodel dat aan het begin van het verblijf van de arbeiders uitkomst leek te bieden, werd achteraf bekritiseerd om het segregationistische karakter.

De kritiek op het integratiemodel uit de jaren 1970 kwam onder meer van Paul Scheffer, hoogleraar op het gebied van grootstedelijke problematiek. Hij bespreekt het integratiemodel in het licht van de verzuiling die zich in Nederland tot de jaren 1960 voordeed. Daarbij functioneerde verschillende levensbeschouwelijke groepen zich zowat onafhankelijk van elkaar binnen dezelfde Nederlandse samenleving.⁷⁶ Scheffer stelt dat het integratiemodel uit de jaren 1970 gebaseerd was op dat Nederlandse zuilensysteem. Voor velen was het dan ook een logische voortzetting om de moslimgemeenschap met de middelen van deze oude traditie te laten integreren.⁷⁷

Scheffer beargumenteert echter dat de integratie van de moslimmigranten onder een eigen zuil onmogelijk is geworden. In de eerste plaats waren de zuilen in het traditionele systeem verbonden aan elkaar door een gemeenschappelijke geschiedenis, taal en grondwet. Deze connectie tussen de verschillende zuilen zorgde ervoor dat er geen afbreuk werd gedaan aan de sociale cohesie van de samenleving. De islam als nieuwe zuil zou om die reden te ver afstaan van de rest van de

⁷² Peters, 'Contested Tolerance', 226.

⁷³ Peter Scholten, 'Perspectieven op integratie', mondelinge presentatie (25 maart 2010) 2 (www.elanexpertise.nl/node/203) (18 juni 2012).

⁷⁴ Scholten, 'Perspectieven op integratie', 3.

⁷⁵ *Ibidem*, 2; Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 716.

⁷⁶ Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 716.

⁷⁷ P. Scheffer, 'Zonder religiekritiek geen godsdienstvrijheid', in: Sipco Vellenga (red.) e.a., *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (Amsterdam 2009) 138.

samenleving en daarmee afbreuk doen aan die sociale samenhang binnen de samenleving. In de tweede plaats vraagt een goed functionerende zuil om samenhang, overleg en veelzijdigheid op sociaal gebied. Volgens Scheffer ontbreken deze factoren binnen de moslimgemeenschap. De 'samenhangende' Marokkaanse gemeenschap noemt hij een fictie, want er is een zwakke samenhang en de gemeenschap heeft moeite om een gemeenschappelijk overlegorgaan te creëren. Wij hebben in ons onderzoek ook gezien dat er niet echt sprake is van een samenhang binnen de Marokkaans-islamitische gemeenschap. Tevens is er sprake van een eenzijdige sociale samenstelling binnen de gemeenschap. De gastarbeiders vormden één specifieke werkgroep waarbij elites ontbraken, die elke zuil nodig heeft. Deze stelling sluit aan op de, in het vorige hoofdstuk behandelde, stelling van Landman met betrekking tot de laag opgeleide generatie gastarbeiders. En ook de tweede generatie lijkt deze leemte niet op te kunnen vullen doordat veel potentiële leiders binnen de groep zich afwenden van de gemeenschap.⁷⁸ Dit laatstgenoemde wordt in ons eigen onderzoek niet bevestigd. Eerder wijst het ontbreken van goed leiderschap op de nog steeds grote invloed van de eerste generatie binnen de moskeebesturen.

Deze kritiek op een islamitische zuil maakt duidelijk dat Scheffer het integratiemodel uit de jaren 1970 heeft afgewezen. Terugkijkend op het eerste integratiemodel, gericht op moslimimmigranten, stelt Scheffer dan ook dat Nederland te soft is geweest door immigranten niet de Nederlands taal, cultuur en geschiedenis te laten leren. Nederland liet de culturele diversiteit floreren waarbij de democratische liberale basiswaarde verslofte, met de neergang van de sociale cohesie als gevolg.⁷⁹ Het feit dat de gastarbeiders bleven en zich begonnen te settelen in Nederland maakte het differentiaalistische integratiemodel wellicht onbruikbaar. Deze nieuwe situatie vroeg om een nieuw beleid dat zich in de late jaren 1970 en vroege jaren 1980 ontwikkelde.

5.1.2: Jaren 1980: Integratie vanuit de eigen culturele wortels

De jaren 1980 was de tijd van het multiculturalisme. Nu het duidelijk was dat het gros van de moslimgemeenschap voorlopig in Nederland zou blijven moest het integratiebeleid daaraan worden aangepast. Het was niet langer de bedoeling dat de gemeenschap binnen een eigen zuil functioneerde, maar men moest emanciperen en participeren binnen de Nederlandse samenleving. De gemeenschap vormt nu een zogenoemde minderheid binnen de Nederlandse samenleving. En met het oog op de participatie van de moslimimmigranten binnen onze samenleving werd in 1983 het minderhedenbeleid gelanceerd. In dit beleid stond alles in het teken van integratie, onder andere de moskeeën.⁸⁰

⁷⁸ Scheffer, 'Zonder religiekritiek geen godsdienstvrijheid', 136 – 140..

⁷⁹ Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 714.

⁸⁰ Sunier, 'Constructing Islam: Places of worship and the politics of space in the Netherlands', 322.

Het zogenoemde multiculturele model uit de jaren 1980 beruiste volgens Scholten op de theorie dat een verbetering van de sociaal-culturele positie zou leiden tot een verbetering van de sociaaleconomische positie. De eigen culturele wortels waren daarbij het beginpunt voor een succesvolle integratie.⁸¹ Kortom, het multiculturalisme is dus gebaseerd op twee basisprincipes: het streven naar sociale gelijkheid en participatie, maar ook culturele erkenning.⁸² Deze culturele erkenning betekende voor de moslimimmigranten dat zij konden integreren vanuit hun eigen geloof en vanuit de moskee.⁸³

Na verloop van tijd werd ook dit multiculturele integratiemodel afgewezen. Dit gebeurde met name nadat men de integratie van moslimimmigranten in de jaren 1990 bestempelde als mislukt. Één van deze integratiepessimisten⁸⁴ was politicus Frits Bolkestein. Hij stelde dat de multiculturele samenleving grenzen kent. Culturen zijn niet te verenigen en dat maakt de multiculturele integratie onmogelijk. Tevens voegde hij daaraan toe dat de islam, als onderdeel van de islamitische cultuur, een bedreiging is voor onze democratie en een hindernis opwerpt voor integratie.⁸⁵ De focus die Bolkestein legde op de islam als hindernis voor de integratie was een keerpunt in het integratiedebat. Het debat richtte haar focus niet langer op sociaal en economische punten, maar op de islam als opstakel voor integratie.⁸⁶ Deze afkeer zet zich in de jaren 1990 voort, mede door nieuwe eisen te stellen aan integratie.

5.1.3 Jaren 1990: Integratie als individuele participatie en burgerschap

In de jaren 1990 komt de focus van integratie meer te liggen op het individu. De individuele participatie van de migranten in de samenleving staat nu op de agenda. Het zogenoemde burgerschap wordt gestimuleerd door het integratiebeleid dat in 1994 zijn intrede doet. Vanaf dat moment moet elke immigrant apart ingeburgerd zijn en draagt hij of zij daar een eigen verantwoordelijkheid voor. Het integratiebeleid van de jaren 1990 staat dan ook achter het idee dat iedereen, ongeacht zijn of haar culturele achtergrond, dezelfde rechten, plichten en verantwoordelijkheden heeft. Cultuur verdwijnt daarmee naar de achtergrond en is niet langer het beginpunt voor integratie.⁸⁷

⁸¹ Scholten, 'Perspectieven op integratie', 2.

⁸² Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 734.

⁸³ Douwes, *Nederlandse moslims*, 87.

⁸⁴ L. Lucassen en J. Lucassen, *Winnaars en Verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) 12.

⁸⁵ Douwes, *Nederlandse moslims*, 143 – 147; Vasta, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy', 717.

⁸⁶ Peters, 'Contested Tolerance', 238.

⁸⁷ Scholten, 'Perspectieven op integratie', 3.

Scholten noemt het integratiemodel van de jaren 1990 het republikeinse model. Hierbij hoort de theorie dat politieke participatie en verbetering van de sociaal- economische positie zal leiden tot een verbetering van de sociaal culturele positie. Al met al wordt er veel waarde gehecht aan de toename van participatie van immigranten in het onderwijs en de arbeidsmarkt.⁸⁸ De culturele aspecten van integratie lijken hiermee te verdwijnen wat gepaard gaat met de voortzetting van de islamkritiek. En met name hebben de aanslagen van 11 september 2001 op de Twin Towers in New York, zoals publicist Frans Verhagen dit treffend zegt, de perceptie op het integratieproces blijvend veranderd.⁸⁹

5.1.4 Jaren 2000 tot heden: Integratie als naturalisatie

Het integratiebeleid van de jaren 1990 wordt ook na 2002 voortgezet. Burgerschap staat nog steeds centraal en het behoud van de culturele identiteit wordt meer en meer een obstakel voor een succesvolle integratie. In theorie wordt het integratiebeleid uit de jaren 1990 in de jaren 2000 doorgevoerd en aangescherpt. Er wordt niet alleen een inburgering van de immigranten verwacht, maar de immigranten dienen zich ook aan te passen aan de dominante waarden en normen van de Nederlandse samenleving. Dit model wordt door Scholten aangeduid als assimilatie, maar er kan ook gesproken worden over cultureel monisme of naturalisatie.⁹⁰

De ideeën over integratie anno 2012 sluiten nog steeds aan op het assimilatiemodel. En zoals we in de volgende paragraaf zullen zien zijn niet alleen politici op beleidsniveau bezig met deze ideeën van integratie, maar worden deze ook volop toegepast binnen de samenleving. Tevens is de aandacht met betrekking tot integratie anno 2012 niet volledig verschoven naar West-Europese immigranten, maar ligt de focus ook nog steeds bij de Marokkaanse gemeenschap.

Al met al moeten we concluderen dat het Nederlandse integratiemodel statisch is en dat de definitie en het doel van integratie kan veranderen. Het komen en gaan van verschillende percepties op integratie roept de vraag op of er sprake is van een mislukte integratie. Ik wil me in het antwoord op deze vraag graag aansluiten bij Scholten die argumenteert dat er niet zo zeer sprake is van een zogenoemde mislukte integratie. Eerder, zegt hij, wordt het beleidsverleden recent getypeerd als 'multiculturalistisch'. Dit betekent dat alles wat fout gaat wordt afgeschoven op multiculturalisme. In feite gaat deze discussie om de vraag of culturele eigenheid een voorwaarde of juist een belemmering is voor integratie. Uiteindelijk concludeert Scholten dat we integratie niet als één geheel moeten beoordelen, maar de mate van integratie per integratiemodel moeten afwegen.

⁸⁸ *Ibidem*, 3; Peters, 'Contested Tolerance', 226 – 227.

⁸⁹ F. Verhagen, *Hoezo mislukt? De nuchtere feiten over de integratie in Nederland* (Amsterdam 2010) 121.

⁹⁰ Scholten, 'Perspectieven op integratie', 3.

Uiteindelijk gaat het niet zo zeer om het mislukken van de integratie, maar om een voortdurende strijd tussen meerdere modellen van integratie.⁹¹

Willen we uiteindelijk komen tot een definitie van integratie, dan zullen we dit moeten doen door te kijken naar wat integratie vandaag de dag is. Integratie anno 2012: 'een persoon of groep wordt in een samenleving als geïntegreerd beschouwd wanneer hun rechtspositie gelijk is aan dat van een autochtone Nederlander, wanneer zij participeren op gelijk sociaal en economisch niveau, wanneer zij de Nederlandse taal beheersen en wanneer zij de geldende waarden, normen en gewoontes respecteren.'⁹²

5.2 De moskee in het integratieproces: de moskee in functie van het Nederlandse en Utrechtse integratiebeleid?

De rol van een moskee in het integratiebeleid is anders dan dat van haar bezoekers zoals hierboven gedefinieerd werd. De rol die een moskee zou in kunnen nemen is dat zij de integratie van haar leden in de Nederlandse maatschappij bevordert. De moskee zou dit kunnen doen door interreligieuze dialoog te organiseren, lid te worden van een overlegplatform of het organiseren van gezamenlijke activiteiten met anderen.⁹³ De vraag die we ons in het belang van dit onderzoek kunnen stellen is in hoeverre de moskee op deze manier kan bijdragen aan de integratie van haar bezoekers.

Er zijn hierbij echter verschillende perspectieven mogelijk. De moskee kan enerzijds bekeken worden door de ogen van het Nederlandse en Utrechtse beleid, dus in functie van de integratie. Anderzijds kan de rol van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht in het integratieproces bekeken worden in het licht van het geanalyseerde proces van samenwerking. In deze paragraaf zullen we alleen ingaan op de bijdrage van de moskee binnen de visie van het Nederlandse en Utrechtse integratiebeleid, waarna we in de volgende paragraaf de huidige visie op de functie van de moskee naast het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht zullen leggen.

5.2.1 De moskee in het integratiebeleid tijdens de jaren 1980

Antropoloog Thijl Sunier benadert het integratiebeleid en proces aan de hand van de vestiging van moskeeën. Deze invalshoek is dan ook gebaseerd op zijn stelling dat de acquisitie en de constructie van gebedsplaatsen een activiteit is die altijd een cruciale rol heeft gespeeld in het emancipatieproces van religieuze minderheden. Hiermee neemt hij de stelling in dat de toenemende zichtbaarheid van moskeeën een teken is van integratie.⁹⁴ Tevens voegt hij hier aan toe dat de

⁹¹ *Ibidem*, 2.

⁹² Peters, 'Contested Tolerance', 222.

⁹³ Driessen, *Laat het van twee kanten komen*, 11.

⁹⁴ Sunier, 'Constructing Islam: Places of worship and the politics of space in the Netherlands', 317.

opbouw van organisatienetwerken door moslims niet het nastreven van religieuze plichten behelst, maar doelen dienen die zijn gerelateerd aan de positie van de moslimimmigranten in de samenleving.⁹⁵

De moskee als teken van integratie en als middel tot integratie, zoals Sunier deze uiteenzet, zou voor de Nederlandse overheid een argument kunnen zijn om de moskee te zien als middel tot integratie en als brug tussen migranten en de rest van de samenleving. Het Nederlandse minderhedenbeleid van 1983 had deze insteek dan ook. Het toentertijd nieuwe integratiebeleid nam organisaties van migranten, waaronder moskeeën, op in het integratiebeleid. Volgens Sunier werden de migrantenorganisaties daarmee een instrument in de handen van de Nederlandse overheid voor de uitvoer van het integratiebeleid. Concreet betekende de betrekking van de moskeeën bij het integratiebeleid dat de activiteiten die door de moskeeën werden georganiseerd werden beoordeeld in hun functie binnen het integratieproces, dus als sociaal – cultureel instituut. Dit betekent ook dat sociaal-culturele activiteiten binnen de moskee kunnen worden gefinancierd door de overheid.⁹⁶

Bekijken we nu de rol van de moskee in het Utrechtse integratiebeleid uit de jaren 1980 dan zien we een andere beweging. In dit Utrechtse integratiebeleid speelde de islamitische organisaties, waaronder de moskeeën nog geen rol. Dit betekende dat de moskeeën niet of nauwelijks in aanmerking kwamen voor gemeentelijke subsidies voor activiteiten. De islam speelde overigens als geheel nauwelijks een rol in dit integratiebeleid en werd eerder gezien als obstakel voor integratie. Tevens werd de vestiging of bouw van nieuwe moskeeën niet, zoals Sunier dit stelt, gezien als een teken van integratie. Eerder moest men zich bij de vestiging van moskeeën houden aan de geldende voorschriften en moesten alle plannen passen binnen de stedenbouwkundige structuur van de stad.⁹⁷

Hoewel het Nederlandse integratiebeleid in de jaren 1980 geheel in het teken stond van integratie door de participatie binnen onze samenleving en vanuit de eigen culturele wortels, lijken de moskeeën in Utrecht voor de gemeente nog geen rol te spelen in dit integratiebeleid. Dit betekent dat de visie op moskeeën in Utrecht in de jaren 1980 nog niet in het teken staat van integratie, zoals Sunier veronderstelde.

5.2.2 De moskee in het integratiebeleid tijdens de jaren 1990

Vanaf de jaren 1990 lijkt het Utrechtse integratiebeleid een inhaalslag te maken en loopt haar visie parallel aan dat van het algemeen Nederlandse integratiebeleid. Zoals we eerder zagen lag de nadruk

⁹⁵ *Ibidem*, 321.

⁹⁶ *Ibidem*, 322, 327; *Moskeeën gewaardeerd*, Stichting Oikos, 23; *Tussen principes en pragmatisme. Een onderzoek onder Nederlandse gemeenten naar de subsidiëring van levensbeschouwelijke organisaties*. FORUM (Utrecht 2010) 18 – 21, 30.

⁹⁷ Marcel Maussen, *Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties* (Apeldoorn en Antwerpen 2006) 157, 161.

van het Nederlandse integratiebeleid in de jaren 1990 op het individu en zijn of haar participatie binnen de samenleving. Ook in Utrecht ligt de nadruk op de individuele burger waarbij religie niet meer is dan een individuele voorkeur. De islamitische organisaties, zoals de moskeeën, komen daarmee in functie te staan van de integratie van haar bezoekers. Concreet betekende dit dat de moskeeën volgens het Utrechtse integratiebeleid bereid moesten te zijn om met andere organisaties samen te werken en waarbij men een evenwicht moest zoeken tussen intern gerichte activiteiten en naar buiten gerichte activiteiten.⁹⁸

De vestiging en bouw van moskeeën kreeg hiermee ook een andere invalshoek. Waar men zich eerder moest aanpassen aan de stedenbouwkundige structuur van de stad werd in de *moskeenotitie* van 1992 gepleit voor een voorrangsbeleid voor de bouw van moskeeën zodat er panden beschikbaar kwamen voor andere moskeeorganisaties die met ruimtegebrek kampten.⁹⁹ Zo liet de Islamitische Vereniging Kanaleneiland in de jaren 1990 haar eigen moskee bouwen, de Sayidina Ibrahim Moskee.¹⁰⁰ Hiermee kunnen we stellen dat de moskee in het Utrechtse integratiebeleid meer en meer gezien werd als teken van integratie door de stimulering van de bouw van een moskee en als middel tot integratie door de verwachting vanuit de gemeente Utrecht voor samenwerking en het aanbieden van externe activiteiten.

5.2.3 De moskee in het integratiebeleid tijdens de jaren 2000

Halverwege de jaren 2000 lijken de belangen van de gemeente Utrecht en haar visie op de functie van de moskee in het integratiebeleid nog verder doorgevoerd te worden. Volgens de analyse van politicoloog Marcel Maussen heeft het beleid zelfs een paradoxale uitwerking. Zo worden de beleidsdoelen waarin de moskeeën een rol spelen steeds hoger gesteld. De moskeeorganisaties moeten nu bijdragen aan de bevordering van de participatie en integratie van haar bezoekers terwijl algemene subsidies om worden gezet in resultaatgerichte doelsubsidies, gericht op projecten, waardoor de subsidieaanvragen ingewikkelder lijken te worden. Specifieke voorbeelden die betrekking hebben op de Marokkaanse moskeeën in Utrecht ontbreken in ons onderzoek, maar uit eerder onderzoek onder de Turkse moskeeën werd deze paradoxale uitkomst van het beleid inderdaad duidelijk doordat nieuwe moskee- en activiteiteninitiatieven worstelden met hoge eisen.¹⁰¹

Daarnaast spitsen beleidsmakers en organisaties, waaronder de Stichting Islamitisch Platform Utrecht (STIPU) zich meer en meer toe op de rol van moskeeën binnen duurzame netwerken ter

⁹⁸ Maussen, *Ruimte voor de islam?* 158, 165..

⁹⁹ *Ibidem*, 161.

¹⁰⁰ Voorde, *Turkse en Marokkaanse moskeeën Utrecht*, 17.

¹⁰¹ *Ibidem*, 18 – 21.

bevordering van de integratie van de moslimimmigranten en de sociale cohesie binnen de samenleving. Men is er daarbij gericht op de voorkoming van isolatie en toenemende segregatie van specifieke groepen door de nadruk te leggen op de communicatie tussen moslims onderling en de samenwerking tussen moskeeën.¹⁰²

Deze beleidsvisie sluit overigens aan bij het Nederlandse beleid dat in de jaren 2000 in het teken staat van assimilatie waarbij de immigranten zich volledig dienen aan te passen aan de dominante waarden en normen die gelden binnen de Nederlandse samenleving. Het idee van het creëren van netwerken en samenwerkingsverbanden helpen uiteindelijk mee aan het assimilatieproces van de immigranten doordat er een zekere sociale cohesie ontstaat die de isolatie van groepen buiten de samenleving uitsluit.¹⁰³

Al met al komt de moskee vanaf de jaren 2000 binnen het Utrechtse integratiebeleid meer en meer in het teken te staan van de integratie van haar bezoekers. Tevens lijkt het erop dat de opbouw van organisatienetwerken niet langer meer gaat om het nastreven van religieuze plichten maar eerder dienen ter bevordering van de positie en de integratie van de moslimimmigranten in de samenleving, zoals eerder werd geopperd door Sunier.

5.2.4 Een conclusie: De moskee in functie van het Nederlandse en Utrechtse integratiebeleid?

In deze paragraaf keken we naar de functie van de moskee binnen de het Nederlandse en Utrechtse integratiebeleid. We deden dit aan de hand van de ideeën van Sunier en verschillende door de tijd heen veranderde lokale integratiebeleid. We zagen dat tijdens de jaren 1980 de moskee binnen het Nederlandse integratiebeleid in het teken kwam te staan van de integratie van haar bezoekers. In Utrecht speelden de islam en de moskee nog nauwelijks een rol binnen het integratiebeleid van de gemeente. In de jaren 1990 loopt het algemene integratiebeleid en dat van Utrecht parallel. De nadruk op het individu en de participatie binnen de samenleving betekende voor de moskeeën in Utrecht dat men samen dienden te werken en activiteiten moest aanbieden die zich naar buiten richtten. Halverwege de jaren 2000 wordt het integratiebeleid met betrekking tot de moskeeën verder aangescherpt. Deze analyse heeft ons laten zien dat de moskee als teken en middel tot integratie steeds meer in het teken is komen te staan van de integratie van haar bezoekers. Tevens worden er ook hogere eisen gesteld aan de moskeeën als het gaat om subsidies en moskeebouw.

¹⁰² Maussen, *Ruimte voor de islam?* 167 – 168; M. Ajoujou, E. Borgman en P. Valkenberg (red.), *Islam in Nederland. Theologische bijdrage in tijden van secularisering* (Amsterdam 2011) 169 – 172.

¹⁰³ Ajoujou, *Islam in Nederland*, 169 – 172.

5.3 Het proces van samenwerking en de bijdrage van de moskeeën aan het proces van integratie

Nu we een helder beeld hebben van de rol van de moskee binnen het integratiebeleid in Utrecht door de tijd heen zullen we nagaan hoe we de rol van de moskee anno 2012 kunnen plaatsen en hoe deze zich verhoudt tot het huidige proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Door dit te onderzoeken kunnen we uiteindelijk vaststellen welke consequenties het proces van samenwerking heeft op de bijdrage van de Marokkaanse moskeeën aan het integratieproces volgens het integratiebeleid.

5.3.1 De huidige visie op de rol van de moskee in het integratieproces

In § 5.2.3 zagen we dat de visie op de rol van de moskee als middel tot integratie vanaf halverwege de jaren 2000 sterker werd aangescherpt op basis en ten opzichte van het integratiebeleid uit de jaren 1990. Deze aanscherping betekende dat de gemeente Utrecht hogere eisen stelde ten opzichte van de moskee in haar functie van het integratiebeleid. Concreet hield dit in dat de moskeeën haar bezoekers moest stimuleren tot participatie en integratie binnen de samenleving, maar dat de moskee minder snel subsidie kon krijgen voor sociaal-culturele activiteiten die bij kunnen dragen aan het integratieproces. Daarnaast stelden beleidsmakers de samenwerking van de moskeeën onderling voorop. Met het oog op het voorkomen van isolatie en segregatie was het gewenst om netwerken op te bouwen die de communicatie en samenwerking tussen moslims onderling en tussen moskeeën bevorderden met het oog op integratie.

Aan de hand van deze constatering zouden we kunnen stellen dat de huidige visie op de rol van de moskee als middel tot integratie zich laat vertalen in het aanbod van activiteiten die bij dragen aan het integratieproces van haar bezoekers en die onderdeel zijn van projecten of samenwerkingsverbanden met andere organisaties zoals moskeeën.

5.3.2 De verhouding tussen de verwachting van de moskee in het integratieproces en het huidige proces van samenwerking

In de voorgaande hoofdstukken hebben we vastgesteld dat er sprake is van fragmentatie in het proces van samenwerking. Deze fragmentatie kenmerkte zich onder andere door het ontbreken van het organiseren van activiteiten door Marokkaanse moskeeën in een samenwerkingsverband met andere Marokkaanse moskeeën in Utrecht. Naast de interne sociaal-culturele activiteiten en het gezamenlijke initiatief van de gebedkalender zijn er in ons onderzoek geen andere activiteiten naar voren gekomen die als een samenbindende factor zouden kunnen fungeren. Daarnaast kenmerkte de fragmentatie in het netwerk van Marokkaanse moskeeën zich door de onafhankelijke positie die de moskeeën innemen ten opzichte van de anderen. Hierbij kwam naar voren dat de informele organisatiestructuur niet bijdraagt aan duidelijk te destilleren samenwerkingsverbanden.

Leggen we nu deze twee besproken factoren, namelijk het ontbreken van gezamenlijke activiteiten en de onafhankelijke positie van de moskeeën binnen het informele netwerk, naast de huidige verwachtingen van het Utrechtse integratiebeleid ten opzichte van de rol die de Marokkaanse moskeeën daarin hebben, dan kunnen we het volgende vaststellen. In de eerste plaats ligt er de verwachting dat de moskeeën haar leden helpt in de participatie en integratie binnen de Nederlandse samenleving. Dit kan onder andere door het organiseren van activiteiten die de eigen achterban in contact brengt met andere moslims. Het doel van deze activiteiten is om isolatie of segregatie tegen te gaan. Om dit doel na te kunnen streven wordt er een zekere samenwerking verwacht in het organiseren en stimuleren van de activiteiten die bij zouden kunnen dragen aan de integratie van de bezoekers. Maar juist in het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht ontbreekt die aanzet tot het organiseren van gezamenlijke activiteiten en ook het daarop gebaseerde samenwerkingsverband.

In de tweede plaats kan de structuur van het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht ook moeilijk voldoen aan de verwachtingen van het integratiebeleid. De moskeeën hebben namelijk allemaal een onafhankelijke positie ten opzichte van elkaar en tevens ten opzichte van de koepelorganisatie UMMON. De aansporing van het integratiebeleid voor het vormen van netwerken ligt gegrond in het voorkomen van isolatie of segregatie van bepaalde groepen, in dit geval de moskeeën. Maar juist de autonome posities van de Marokkaanse moskeeën zou kunnen leiden tot isolatie en segregatie. Dit gegeven zorgt er voor dat de moskeeën op deze manier niet bij kunnen dragen aan de integratie van haar bezoekers omdat juist het tegenovergestelde volgens het huidige Utrechtse integratiebeleid het middel is tot een succesvolle integratie, te weten de samenwerking.

De conclusie die we kunnen trekken uit de verhouding tussen enerzijds de verwachtingen van de rol die de moskee inneemt in het integratieproces van haar bezoekers op basis van het huidige integratiebeleid en anderzijds het proces van samenwerking dat onderhevig is aan fragmentatie, is dat de huidige status waarin het proces van samenwerking verkeerd een negatief effect heeft op de integratie van haar bezoekers zoals deze is geformuleerd volgens het Nederlandse beleid. De vraag is echter welke negatieve gevolgen er kunnen ontstaan door het ontbreken van de rol van samenwerkende moskeeën ter bevordering van het integratieproces.

5.3.3 De consequenties van het huidige samenwerkingsproces op het integratieproces

De consequenties van het proces van samenwerking tussen Marokkaanse moskeeën in Utrecht baseren we op de visie die de beleidsmakers hebben op de functie van de moskee als middel tot integratie. Eerder besproken we kort dat het belang dat wordt gehecht aan de samenwerkingsverbanden in relatie met integratie zijn grondslag vindt in de overtuiging dat er een zekere sociale cohesie wordt gegenereerd die bijdraagt aan de assimilatie van de immigranten.

Het proces dat voorafgaat aan het ontstaan van deze sociale cohesie wordt ook wel sociaal kapitaal genoemd. Dit houdt in dat netwerken sociaal vertrouwen en wederkerigheid tot stand brengen en uiteindelijk bijdragen aan de toename van de sociale cohesie in de samenleving. Het ontstaan van deze zogenoemde netwerken is afhankelijk van twee aspecten, te weten *bonding* en *bridging*. *Bonding* houdt in dat leden van een groep zich in een bepaalde mate vast houden aan de eigen waarden wanneer zij worden geconfronteerd met een vreemde omgeving. De waarden kunnen bijvoorbeeld bestaan uit religieuze waarden. Dit proces draagt uiteindelijk bij aan de versterking van de banden binnen de eigen gemeenschap. *Bridging* houdt in dat er zogenaamde bruggen worden geslagen naar die vreemde omgeving, zoals bijvoorbeeld andere moskeeën.¹⁰⁴

Het proces dat de sociale cohesie en daarmee ook de integratie als assimilatie teweegbrengt gaat volgens deze redenering altijd gepaard met de binding binnen de eigen gemeenschap en daarna met de verbinding vanuit de eigen gemeenschap naar de samenleving toe. Wanneer we het ideaalbeeld van de Marokkaanse islamitische gemeenschap als een eenheid voor ogen houden dan veronderstellen we tevens dat er sprake is van *bonding*. En wanneer we bovenstaande redenering volgen zou er door de tijd heen ook *bridging* moeten kunnen ontstaan dat dan weer bijdraagt aan het integratieproces.

Echter, zoals we in onze analyse over het proces van samenwerking hebben kunnen zien heeft de cohesie van deze gemeenschap door de diverse conflicten, afsplitsingen en belangen schade opgelopen. Het huidige proces van samenwerking dat onder andere hierdoor onderhevig is aan fragmentatie draagt de consequentie met zich mee dat er geen zogenoemde *bonding* of zelfs *bridging* kan ontstaan. In het licht van de huidige ideeën over integratie en de rol die de moskee daarin speelt betekent dit dat het huidige proces van samenwerking de bijdrage van de moskeeën aan het integratieproces bemoeilijkt.

5.4 Een conclusie: Het proces van samenwerking en het integratieproces

Aan het begin van dit hoofdstuk vroegen we ons af: *Op welke manier heeft het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën in Utrecht consequenties voor de bijdrage aan het integratieproces volgens het Nederlandse integratiebeleid?*

We zagen dat het Nederlandse integratiemodel niet stabiel is en dat de definitie van integratie door de jaren heen is veranderd. Deze verandering ontstond door het voortdurende integratiedebat en het daarmee verbonden islamdebat. De sterke connectie tussen de islam en integratie stelde sinds het minderhedenbeleid ook voorwaarden aan de moskee als middel tot integratie. De moskee is een instrument in de handen van de Nederlandse overheid en het lokale integratiebeleid als

¹⁰⁴ Ajouajou, *Islam in Nederland*, 169 – 170..

hulpmiddel tot integratie van de moskeebezoekers. Zo kunnen de moskeeën in het Utrechtse integratiebeleid meedraaien wanneer zij gezamenlijke activiteiten aanbieden in een proces van samenwerking. Door het samenwerkingsproces dat onderhevig is aan fragmentatie zagen we dat het aanbod van gezamenlijke activiteiten in een samenwerkingsverband nu juist in Utrecht niet plaats vindt. De consequenties hiervan zijn dat er een risico zou kunnen zijn voor isolatie en segregatie van de moskeeën waarbij er geen sociaal kapitaal of sociale cohesie mogelijk is.

Conclusie

Dit werkstuk stond in het teken van het onderzoek naar de vraag: **Op welke manier verloopt het proces van samenwerking tussen de Marokkaanse moskeeën en moskee- en koepelorganisaties in de stad Utrecht, en welke invloed heeft dat op integratie?**

In het eerste hoofdstuk trachtten we aan de hand van de geschiedschrijving van de vestiging van Marokkaanse moskeeën in Utrecht het huidige netwerk te verklaren. We zagen dat deze geschiedenis zich op een negatieve manier kenmerkte door diverse conflicten die de Marokkaans islamitische gemeenschap uiteen dreef. Ook de perceptie op de enige koepelorganisatie droeg op een negatieve manier bij aan de samenhang van het netwerk.

In het tweede hoofdstuk analyseerden we op basis van het huidige netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht de mate van samenwerking te destilleren. In dit onderzoek kwamen we erachter dat er alleen sprake is van samenwerking op basis van een gezamenlijk initiatief betreffende de gebedskalender. Tevens was dit samenwerkingsverband onderhevig aan uiteenlopende percepties op de inhoud van de samenwerking. Toch hebben we ook beargumenteerd dat er wel potentiële kansen liggen om tot meer samenwerking te kunnen komen, waarbij er een rol weggelegd is voor de koepelorganisatie UMMON.

In het derde hoofdstuk gingen we dieper in op de mate van fragmentatie. We onderscheidden diverse vormen van fragmentatie zoals conflictueuze relaties en het ontbreken van een levendig scala aan activiteiten. Uiteindelijk kwamen we er achter dat veel van deze conflicten gebaseerd waren op vermeende beeldvorming. De dieperliggende oorzaak voor veel fragmentarische relaties in het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht is te wijten aan de lage scholing- en organisatiegraad van de eerste generatie moskeebestuurders.

In hoofdstuk vier maakten we de balans op en vroegen we ons af of we konden spreken van groeiende samenwerking of van groeiende fragmentatie in het netwerk van Marokkaanse moskeeën in Utrecht. We kwamen tot de conclusie dat het netwerk onderhevig is aan veel fragmentatie en een geringe mate van samenwerking.

In het vijfde en laatste hoofdstuk gingen we na hoe de huidige situatie van het proces van samenwerking consequenties heeft voor het dagelijks functioneren van de moskeeën en haar bezoekers in de Nederlandse samenleving. Dit deden we aan de hand van integratie. We zagen dat de definitie van integratie niet gegeven kon worden zonder ons te realiseren dat het een door de tijd veranderd model is. Uiteindelijk konden we stellen dat het huidige integratiebeleid een volledige naturalisatie verwacht van de moslimimmigranten. Tevens zagen we dat de moskee een grote rol kan spelen in dit integratieproces. Door sociaal-culturele activiteiten aan te bieden in een

samenwerkingsverband vormen de moskeeën een middel tot integratie voor haar bezoekers. Uiteindelijk moesten we concluderen dat juist het ontbreken van het aanbod aan gezamenlijke activiteiten van de Marokkaanse moskeeën in Utrecht er voor zorgt dat de moskeeën in het huidige proces van samenwerking niet kunnen bijdragen aan een succesvolle integratie van haar bezoekers volgens het Nederlandse integratiebeleid.

Uiteindelijk moeten we dus constateren dat de manier waarop het proces van samenwerking verloopt tussen de moskeeën in Utrecht onderhevig is aan fragmentatie en dat dit tevens een negatief effect heeft op de integratie zoals deze is geformuleerd volgens het huidige Nederlandse integratiebeleid.

Toch wil ik niet afsluiten met deze deceptie. We hebben namelijk ook gezien dat de huidige status van het proces van samenwerking nog potentie in zich heeft. Eén van de kansen voor een betere samenwerking kan besloten liggen in de samenbindende functie die de UMMON heeft als enige koepelorganisatie van de Marokkaanse moskeeën in Nederland. Daarmee kan er nog verandering gebracht worden in het proces van samenwerking. Een eerste stap om tot een betere samenwerking te komen waarbij de UMMON een belangrijke rol speelt is het doen van onderzoek naar de mogelijkheden van de UMMON en de verbetering van haar eigen positie binnen het netwerk van Marokkaanse moskeeën.

Bibliografie

- Ajouaou, M., E. Borgman en P. Valkenberg (red.), *Islam in Nederland. Theologische bijdrage in tijden van secularisering* (Amsterdam 2011).
- Bel Ghazi, Hassan, *Van zoek naar arbeidsmarkt. Marokkaanse migranten en hun kinderen in Nederland* (Houten 1986).
- Boender, Welmoet, *Imam in Nederland. Opvattingen over zijn religieuze rol in de samenleving* (Amsterdam 2007).
- Cliteur, Paul 'De integratie van religieuze minderheden in de democratische rechtsstaat', in: Sipco Vellenga (red.) e.a., *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (Amsterdam 2009) 117 - 129.
- Cottaar, A. en Nadia Bouras, *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* (Amsterdam 2009).
- De positie van moslims in Nederland. Feiten en cijfers.* FORUM (Utrecht 2010).
- Douwes, D. , M. de Koning en W. Boender (red.), *Nederlandse moslims. Van migrant tot burger* (Amsterdam 2005).
- Driessen, Daniëlle, Marieke van der Werf en Abdelilah Boulal, *Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een verkenning van de maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam* (Amsterdam 2004).
- Hand in eigen boezem. Vijftien jaar pionieren in de multiculturele samenleving.* Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders (ISKB) (Utrecht 2000).
- Heelsum, A. van, *Marokkaanse organisaties in Nederland. Een netwerkanalyse* (Amsterdam 2001).
- Kanmaz, M. en F. Mokhless, 'Sociaal-cultureel werk in de moskee?', *Vorming, Vaktijdsschrift voor volwasseneneducatie en sociaal-cultureel werk*, 6 (2002) paginanummers onbekend.
- Kanmaz, Meryem, *Islamitische ruimtes in de stad. De ontwikkeling van gebedsruimtes, moskeeën en islamitische centra in Gent* (Gent 2009).
- Landman, N., *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992).
- Landman, Nico en Thijl Sunier, 'Ze zijn gelukkig, maar een beetje religieus. Secularisatie en islamitische organisatievorming in Nederland', *Migrantenstudies* 1 (2005) 13 - 29.
- Lucassen, L. en J. Lucassen, *Winnaars en Verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
- Maussen, Marcel, *Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties* (Apeldoorn en Antwerpen 2006).
- Moskeebrochure Utrecht.* Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders (ISKB) (Utrecht 1995).

- Moskeeën gewaardeerd. Een onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland.* Stichting Oikos (Den Haag 2008).
- Muslims in Nederland. Islamitische organisaties in Nederland.* Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag 2004).
- Peters, R. and S. Vellenga, 'Contested Tolerance: Public Discourse in the Netherlands on Muslim Migrants', in: M. Wohlrab – Sahr en L. Tezcan (eds.), *Konfliktfeld Islam in Europa* (Baden-Baden 2007) 221 - 240.
- Rabbae, M., *Naast de Amicales nu ook de UMMON. De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland* (Utrecht 1993).
- Rath, J.C., e.a. *Nederland en zijn islam. Een ontzuilde samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996).
- Rippin, Andrew, *Muslims. Their religious beliefs and practices* (Londen en New York 1990).
- Roose, E., *The architectural representation of Islam: muslim-commissioned mosque design in the Netherlands* (Leiden 2009).
- Scheffer, P. 'Zonder religiekritiek geen godsdienstvrijheid', in: Sipco Vellenga (red.) e.a., *Mist in de polder: zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland* (Amsterdam 2009) 131 - 147.
- Scholten, Peter, 'Perspectieven op integratie', mondelinge presentatie (25 maart 2010) 2 (www.elanexpertise.nl/node/203).
- Sunier, T., 'Constructing Islam: Places of worship and the politics of space in the Netherlands', *Journal of Contemporary European Studies* 3 (2005) 317 – 334.
- Tentoonstelling Gastarbeiders Utrecht, 'Haj Mohamed Aroug', <http://www.50jaargastarbeidersutrecht.nl/Portals/0/content/cultuur-en-religie/moskeeen/Haj-Mohamed-Aroug.pdf>.
- Tussen principes en pragmatisme. Een onderzoek onder Nederlandse gemeenten naar de subsidiëring van levensbeschouwelijke organisaties.* FORUM (Utrecht 2010).
- Vasta, Ellen, 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands', *Ethnic and Racial Studies* 5 (2007) 713 – 740.
- Verhagen, F., *Hoezo mislukt? De nuchtere feiten over de integratie in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Voorde, I.E. Ten, *Turkse en Marokkaanse moskeeën in Utrecht* (Onderzoek Bachelorstage Taal- en Cultuurstudies, Utrecht 2011).